БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

ЖИВКА Н. ВЪЖАРОВА

СЛАВЯНО-БЪЛГАРСКОТО СЕЛИЩЕ КРАЙ СЕЛО ПОПИНА, СИЛИСТРЕНСКО

С ПРЕДГОВОР
ПРОФ. М. И. АРТАМОНОВ

ПРИЛОЖЕНИЯ:
ПРОФ. СТ. ИВАНОВ И Д-Р П. БОЕВ

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1956

К ВОПРОСУ ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ СЛАВЯН И ПРАБОЛГАР НА НИЖНЕМ ДУНАЕ

проф. М. И. АРТАМОНОВ
(Ленинград)

Болгаро-советско-румынская археологическая экспедиция, производившая в 1954 году раскопки городища у с. Попино, Силистринского округа, преследовала две задачи: исследовать городище, представляющее собою типичный образец рядового болгаро-славянского поселения, и на примере этого исследования ознакомить молодых болгарских археологов с методикой раскопок, выработанной советской археологической наукой. Насколько успешно была выполнена вторая из этих задач — судить не мне, что же касается результатов исследования городища, то они привели к ряду интересных заключений, которые я и постараюсь здесь изложить, не повторяя данных, содержащихся в отчете о раскопках, составленном Ж. Выжаровой.

Исследованный памятник оказался двуслойным. В нижних культурных отложениях были найдены вещи, главным образом керамика, относящиеся к IV—VI в. Тем же временем датируется сооружение укреплений вокруг городища, сохранившихся в виде невысокого земляного вала и заплывшего рва.

В стенках земляных карьеров, вырытых на городище в связи со строительством дамбы для защиты прибрежной низменности от наводнений, хорошо прослеживается структура вала. Его насыпь с наружной стороны насыщена камнями и щебнем. В заполнении рва находится большое количество четырехгранных каменных блоков, какие встречаются и на самом городище во вторичном использовании. Часть этих блоков с одной из узких продольных сторон имеет поперечный желоб, шириною в 0,10—0,12 м и глубиною в 0,05 м. Такие желоба характерны для дакийской техники строительства крепостных стен. В них вгоянлись концы деревянных балок, с помощью которых облицовочные кладки стен прочно связывались между собой и с забутовкою между ними. Эта техника крепостного строительства представлена многими образцами первых веков н. э. на территории Румынии.[1]

Выходов камня, из которого вытесаны блоки, употребленные в строительстве крепости у с. Попино, поблизости от него нет — камень привозный. Вполне возможно, что каменные блоки для крепости были взяты из развалин более древнего дакийского укрепления. Была ли при этом воспроизведена и дакийская техника

[1] Напр. Studii si cercetări de istorie veche, V, 1—2, 1954, p. 135, fig. 13; p. 144—145, fig. 20—21; C. Daicoviciu, Getatea dacica de la Piatra Rozie, 1954, fig. 6, 7.

кладки с поперечными деревянными брусьями — сказать невозможно. Во всяком случае и вторично камни использовались в кладке насухо, без цемента.

Свободно стоящей крепостной стены из двух облицовочных кладок, возведенных насухо из отесанных каменных блоков, пространство между которыми заполнено рваным камнем — бутом, обычных для дакийских крепостей, в городище у с. Попино, видимо, не было. Здесь кладка из блоков, вероятно, служила облицовкой наружной стороны земляного вала. В таком случае деревянные поперечные балки, если только они применялись, связывали каменную облицовку с насыпью, в составе которой у наружного края было много камней и щебня.

На одном из блоков, найденных во рву крепости, оказалось часть надписи, вырезанной по готовой кладке на нескольких соседних камнях. Сохранилось по три начальных буквы четырех строк этой, повидимому, большой надписи. Кроме того в другом месте крепости найден фрагмент блока с двумя буквами, возможно от той же надписи, несомненно греческой, но, к сожалению, не читаемой. Для датировки крепости эта надпись может служить только своими палеографическими признаками, но едва ли даст более точные данные для определения времени ее сооружения, чем те археологические материалы, которые положены в основу выше указанной хронологии.

Культурные отложения внутри городища не превышают мощностью 0,7 — 0,8 м, но повсеместно перекрывают внутренний склон вала, а во многих случаях поднимаются и на его гребень. Это свидетельствует, что накопление культурных отложений происходило в то время, когда вал был уже деформирован и утратил свое первоначальное оборонительное значение. Это время соответствует вторичному заселению городища, несравненно более длительному и интенсивному, чем было заселение первоначальной крепости. Новые поселенцы, повидимому, были очень мало заинтересованы в оборонительных сооружениях занятой ими крепости и широко применяли взятый из них строительный материал для своих бытовых надобностей.

Для характеристики населения, занявшего утратившую значение разрушенную византийскую крепость на берегу Дуная, большой интерес представляет керамика, во множестве фрагментов найденная на городище. Классификация и описание ее, наряду с другими находками, сделанными при исследовании городища у с. Попино, дана в работе Ж. Выжаровой. Здесь достаточно поэтому отметить, что в массе своей это та же керамика — той же техники и форм, в тех же сочетаниях своих разновидностей, какая давно известна по другим ранносредневековым памятникам Болгарии, таким как: Плиска, Мадара, Калугерица и др. Эта керамика многими археологами считается славянской. Действительно, составляющие наиболее многочисленную группу находок сделанные на гончарном круге серые горшки, украшенные волнисто-линейным орнаментом, существенно не отличаются от так называемой „городищенской“ керамики, распространенной по всей обширной области расселения славян. Основываясь на находках этой керамики, городище у с. Попино и было выбрано для раскопок болгаро-советскоо-ромынской археологической экспедиции как пример рядового раннеславянского поселения в Болгарии.

В своей очень интересной, с горячим чувством написанной книге: „Славянская керамика в Болгарии и ее значение для славянской археологии на Балканах“ акад. К. Миятев призывает не только археологов, но и хранителей провинциальных музеев, учителей, служащих, сельское население собирать материалы по славянской

археологии в Болгарии, среди которых наиболее распространенный вид памятников представляет керамика.[1] Акад. К. Миятев не сомневается, что сделанные на гончарном круге серые горшки с волнисто-линейным орнаментом принадлежат древнеславянскому населению Болгарии, хотя древние поселения типа Плиски и Мадары, где в большом количестве находятся такие горшки, до сих пор в болгарской археологии считались праболгарскими. В Плиске и Мадаре, утверждает он, нет никаких следов праболгарской керамики; праболгары как кочевники не занимались гончарством. Керамика в них типичная славянская.[2]

Акад. К. Миятев подробно рассматривает вопрос о происхождении славянской керамики. Вслед за многими учеными, занимавшимися этим вопросом, он полагает, что сделанную на круге керамику в виде горшков с волнисто-линейным узором вместе с самим гончарным кругом славяне заимствовали в Подунавье, где производство сходных форм сосудов с таким же орнаментом существовало еще в римское время. Оттуда такая керамика постепенно распространилась по всему славянскому миру.

Позднеантичным основам славянской культуры К. Миятев придает огромное значение. Он полагает, что именно на Дунае была создана та культура, которая в своем дальнейшем распространении определила культурную общность славянства. Эта общность, говорит К. Миятев, не была создана в общей прародине, она стала возможной только на основе высшего римского и греческого провинциального наследства. Ему обязаны славяне своей материальной и почти всей духовной культурой.[3]

Совершенно очевидно, что акад. К. Миятев принижает самобытную славянскую культуру. Даже известную у славян до распространения у них городищенской, сделанной на гончарном круге керамики грубую лепную посуду он не считает славянской по происхождению. Характерную для западных славян так называемую догородищенскую керамику он производит от позднелатенской керамики. Очевидное сходство догородищенской и городищенской керамики, по его мнению, об'ясняется тем, что и последняя своими корнями через римскую урну уходит к латенским образцам.[4] Восточноевропейская роменская керамика с ее гребенчатым орнаментом тоже не славянского, а северного происхождения.[5] До проникновения на Дунай славяне по К. Миятеву отличались крайней примитивностью культуры; они в весьма ограниченных размерах пользовались не только металлом, но и керамикой. У них господствовала „деревянная культура".[6]

С этой примитивной, „деревянной" культурой славяне, по К. Миятеву, появились и на Балканах. Здесь они так же как и в других областях Подунавья, восприняли местную высокую позднеантичную культуру, такую же, как и в других римских провинциях, с такою же керамикой с волнисто-линейным орнаментом.[7]

Нельзя не сочувствовать горячему призыву изучать славянскую культуру в Болгарии, с которым акад. К. Миятев обращается к археологам и общественности

[1] К. Миятев, Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана, София, 1948, стр. 72.
[2] Там же, стр. 66.
[3] Там же, стр. 29, 30.
[4] Там же, стр. 18, 19.
[5] Там же, стр. 16.
[6] Там же, стр. 9—16.
[7] Там же, стр. 78.

своей страны. Действительно, в Болгарии, как и в других Подунайских странах, до последнего времени вопросы славянской археологии не пользовались вниманием, славянские памятники оставались не выделенными из других археологических категорий и даже приписывались другим народам.

Положение коренным образом изменилось только в последнее время. В Румынии обнаружен ряд раннеславянских поселений с лепной керамикой[1], такой же, какая известна на территории СССР в Поднестровье[2] и среднеднепровском Правобережье[3], а дальше на запад в Польше[4] и Чехо-Словакии (пражский тип)[5]. В Болгарии Ж. Выжарова открыла близ с. Попино два поселения (Дренчето и Джежови Лозя) того же типа. Особенно интересно двуслойное поселение Джежови Лозя, где славянская лепная или подправленная на вращающейся дощечке керамика залегает под слоем с керамикой того же рода, что и в Попинском городище, сделанной на гончарном круге и украшенной волнисто-линейным орнаментом.[6]

Это открытие непререкаемо доказывает, во-первых, что славяне явились в Болгарии не с „деревянной" культурой, а с той же самой, что была распространена и в исконных славянских областях, а, во-вторых, что „славянская керамика Плиски, Мадары, Попина и других памятников того же рода возникает не непосредственно на позднеантичной основе, а позже заселения Балкан славянами с их „догородищенской" керамикой. Догородищенская славянская культура, следовательно, представляет особый период в истории Болгарии и должна учитываться как весьма важное, хотя еще и очень мало изученное явление.

Вопросы хронологии догородищенской и городищенской керамики остаются слабо разработанными, особенно с учетом локальных особенностей и явной не синхронности замены одного типа другим в различных славянских областях. У восточнославянских племен господство городищенской керамики начинается, в общем с X в., догородищенская керамика датируется обычно тремя предшествующими столетиями — VII—IX вв., но не исключена возможность, что она существовала и раньше, даже, если не касаться темного вопроса о ее происхождении. Следовательно, весьма вероятно, что появление догородищенской культуры в Болгарии относится ко времени славянского заселения Балканского полуострова, т. е. к VI—VII вв.

Сложнее обстоит дело с керамикой, сделанной на круге и украшенной волнисто-линейным орнаментом. В Болгарии она обычно датируется IX—X вв. Именно такую датировку керамики из Плиски, Мадары и Преславы указывает К. Миятев, хотя и с оговоркою, что она научно не обоснована.[7] О возможности более ранней датировки сделанной на круге керамики — VIII в. свидетельствуют находки урн с остатками трупосожжения возле сс. Вербовка и Букьовци и то лишь тем, что они связываются с языческим обрядом погребения.[8]

[1] Studii si cercetari de istorie veche, V, № 3—4, 1954 г.

[2] М. И. Артамонов, Археол. исследования в Ю. Подолии в 1952—1953 г., Кр. Сообщения, 59, 1955, г., стр. 110, р. 46, 72.

[3] В. К. Гончаров. Райковецкое городище, Киев, 1950, стр. 10—13; табл. 1.

[4] J. Kostrzewski, Wielkopolska w pradziejach, Warszawa, 1955, 798—803.

[5] Статья Ж. Выжаровой о поселении Дренчето печатается в КС ИИМК, кн. 65, Москва, 1956. Сведения о поселении Джежови Лозя получены из устных сообщений Ж. Выжаровой.

[6] J. Borkovský, Staroslovanská keramika ve střední Evrope, Praha, 1942; J. Poulík, Jižní Morava—země dávných slovanů, Brno, 1950.

[7] К. Миятев, ук. соч., стр. 37.

[8] Там же.

К. Миятев утверждает, что лепная и сделанная на круге керамика генетически не связаны между собой, возникают независимо друг от друга, хотя обе группы и восходят к общим прототипам. Лепная возникает на севере, а сделанная на круге на юге, затем вторая распространяется к северу и заменяет первую из этих групп.[1] Несомненно, что введение новой техники приводит к появлению и новых форм и новых мотивов орнаментации керамики и что сделанная на круге керамика не является простым воспроизведением старых образцов. Однако, некоторые черты, свойственные керамике на круге, воспроизводились еще в посуде, изготовленной от руки, а сосуды кружальной техники нередко повторяют некоторые признаки лепной, например, насечки по краю венчика. Таким образом, между лепной и сделанной на круге славянской керамикой прослеживается несомненная генетическая связь, хотя и далеко не такая простая, как может казаться на первый взгляд. Далеко не простым является отношение между лепной и кружальной керамикой в Болгарии. Здесь, кроме изготовленной на круге керамики, развившейся на месте из лепной, имеется тоже сделанная на круге керамика, но возникшая не в Болгарии, а принесенная извне.

К. Миятев допускает существенную ошибку, рассматривая сделанные на круге горшки с волнисто-линейным орнаментом изолированно, вне связи с другими керамическими типами, вместе с которыми они находятся. В древних поселениях и могильниках Болгарии эти горшки встречаются в сочетании с характерными кувшинами с поверхностью, украшенной пролощенным орнаментом. В Попино фрагменты таких кувшинов составляют по количеству самую значительную группу находок вслед за серыми горшками с волнисто-линейным орнаментом. Нигде в бесспорно славянских комплексах — ни у восточных ни у западных славян — такого сочетания керамических групп не наблюдается, у славян нет лощеных кувшинов. Но зато оно характерно для салтовской культуры[2], распространенной между Донцом и Средним Доном, а также вдоль нижнего Дона, на Азовском побережье, на Северном Кавказе и в Крыму, т. е. в южной, степной половине СССР, откуда вышли праболгары. Таким образом, господствующее в болгарской науке представление о праболгарской принадлежности памятников типа Плиски и Мадары получает солидное подтверждение со стороны характерной для них керамики.

Раскопанный близ Плиски могильник Новый Пазар с типичными для кочевников трупоположениями с конем и такою же, как в поселениях, керамикой, состоящей из лощеных кувшинов и горошков с волнисто-линейным орнаментом, подкрепляет это заключение.[3] Возле городища у с. Попино тоже обнаружен могильник с трупоположениями, причем в одной из могил погребен конь.

Салтовская культура, свидетельствующая о распространенности в северочерноморских степях керамики, близко сходной с праболгарской, сложилась к началу VIII в., т. е. к тому времени, которому, приблизительно, относится и утверждение праболгар в Добрудже. Из этого следует, что начальный период праболгарской культуры на Дунае следует датировать, как и салтовской, не IX, а VIII в. В противном случае близкое сходство керамики обеих этих культур окажется совершенно необъяснимым. Нельзя же думать, что сходные с салтовскими формы керамики заимствованы праболгарами от носителей салтовской культуры в IX в., а не принесены ими из своей, общей с салтовцами прародины.

[1] К. Миятев, ук. соч., стр. 18.

[2] Н. Я. Мерперт, О генезисе салтовской культуры, КС, XXXVI, 1951 г., стр. 14, см. Указана основная литература.

[3] Материалы этого могильника С. Станчев публикует в Советской Археологии

С признанием славянского происхождения праболгарской керамики неизбежно придется признать славянское же происхождение салтовской керамики, что явно невозможно, ввиду того, что у соседних с салтовской культурой восточных славян керамика, сделанная на гончарном круге, появилась значительно позже, чем у носителей этой культуры, — в X в. При исследованиях на Дону, в Саркеле, было установлено, что славяне появляются здесь в IX в. с лепной керамикой боршевского типа, тогда как у более древнего местного населения салтовской культуры бытовала посуда, сделанная на гончарном круге. Во многих поселениях роменско-боршевской культуры вместе с характерной для этой культуры лепной керамикой найдены сделанные на гончарном круге сосуды салтовского типа, явно не местного происхождения. В свете изложенных данных распространенный взгляд на керамику с волнисто-линейным орнаментом как на исключительно славянскую оказывается не соответствующим действительности. Носители салтовской культуры, как и праболгары, не были славянами, это были кочевники или полукочевники, этнически и культурно родственные с другим населением степной полосы Восточной Европы.

В процессе формирования салтовской культуры многое еще остается не ясным. Общепризнано, что своими корнями она уходит в сармато-аланское прошлое юга СССР; типичные для салтовской культуры кувшины без труда выводятся из керамических форм сарматской эпохи. Некоторые другие признаки связывают эту культуры с черняховской культурой, распространенной в лесостепной полосе Украины и по нижнему степному Днепру. В частности в керамике последней культуры широкое применение имел лощеный орнамент, были в употреблении серые, сделанные на круге горшки и часто встречается волнисто-линейный орнамент.

В советской археологии прочно укоренилось выдвинутое еще В. В. Хвойкой мнение о славянской принадлежности культуры полей погребений[1], точнее, одной из ее разновидностей — черняховской культуры. Поскольку я сам принимал участие в распространении этого ошибочного мнения[2], считаю необходимым со всей решительностью заявить, что до сих пор никому не удалось привести убедительные доказательства в пользу генетической связи черняховской культуры с бесспорной раннеславянской культурой. Та культура, с которой славяне выступают на историческую арену, не имеет с ней ничего общего и явно не является ее продолжением. К тому же между черняховской и раннеславянской культурами зияет хронологический разрыв почти в три столетия. Из сказанного само собой вытекает, что и отожествление черняховской культуры с антами является неправильным.

Территориально и хронологически черняховская культура связывается с готским политическим об'единением, весьма разнородным по своему этническому составу, обнимавшим и старое гето-дакийское население Прикарпатья и сармато-аланские племена степного Поднепровья, и носителей корчеватовской культуры Среднего Поднепровья, возможно славянского происхождения, и, наконец, готов, переселившихся сюда с Балтийского побережья. В этой культуре заметную роль играли элементы провинциально-римского происхождения, распространявшиеся и дальше на запад среди венетов, — привислянских славян.

Наследие этой культуры вместе со старыми сармато-аланскими традициями Северо-Черноморских степей сыграло важную роль в формировании культуры населения степной и лесостепной части Восточной Европы послегуннского времени и

[1] П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М., 1953, стр. 109 ск.
[2] М. И. Артамонов, Происхождение славян, Л., 1950, стр. 21 сл.

наложило свой отпечаток на культуры всех народов, вышедших из этой среды: авар, праболгар и даже венгров. Этим об'ясняется близкое сходство праболгарской культуры с салтовской культурой — они имеют общее происхождение.

После уничтожения черняховской культуры гуннами опустевшая лесостепная полоса Восточной Европы начинает заселяться славянами не раньше VII—VIII в. Так, по крайней мере, датируется возникновение роменской культуры к востоку от Среднего Днепра[1], к этому же времени появляются славянские поселения, известные на Среднем Днестре. По историческим данным славянские отряды атакуют восточно-римскую границу еще в VI в., в это же время становятся известными анты. Однако, археологически движение славян на юг остается не прослеженным и мы пока можем констатировать только время, когда славянские поселения прочно утверждаются в восточноевропейской лесостепи. Замечательно, что, в общем и целом, славянская экспансия во всех направлениях — и на юг, и на восток, и даже на север начинается примерно в одно и то же время — в VI—VII вв.

Следует признать, что генезис славянской культуры остается еще очень темным. Если польская археология уверенно связывает славян с пшеворской культурой, а через нее с культурой подколпачных погребений и лужицкой культурой, то в решении вопроса о предках восточных славян такой определенности нет. Впрочем, корчеватовская культура, особенно в ее припятьском варианте, с тем же основанием может считаться праславянской, как и пшеворская.[2]

Вытесним германские племена из Прибалтики, славяне в течение нескольких столетий сдерживались готским политическим об'единением, а затем гуннами. Только с разгромом последних они начали быстрое продвижение на юг и более осторожное на восток, откуда им грозили неисчерпаемые резервы воинственных кочевников. Повсюду славяне несли свою единую культуру, отнюдь не примитивную, „деревянную", а основную на развитом земледельческо-скотоводческом хозяйстве, характеризуемую устойчивыми формами быта и культа, хорошо оснащенную металлом и керамикой в виде лепных от руки, но с определенными, выработанными формами высоких широкогорлых горшков, мисок и сковородок. Лепная гончарная техника у раннеисторических славян находилась в полном соответствии с натуральным характером их хозяйства: большинство потребностей удовлетворялось в рамках домашнего производства и, в частности, посуда изготовлялась каждой хозяйкой для себя. Только позже, с выделением гончарного ремесла, т. е. с значительным ограничением натуральности хозяйства, с развитием обмена происходит замена лепной домашней керамики посудой, сделаной ремесленником на гончарном круге. Процесс этот несомненно раньше начался на юге, где славяне встретились с живыми традициями позднеантичной культуры, и только к концу I тысячелетия охватил все славянские племена.

В свете изложенных соображений было бы, по меньшей мере, трудно полагать, что праболгары заимствовали свою сделанную на гончарном круге керамику от славян и на этом основании такой памятник как Плиска об'являть славянским. Праболгары застали на Дунае славян с лепной керамикой. Об этом убедительно свидетельствуют материалы с поселений в Дренчето и Джежови Лозя.[3] Тот факт,

[1] Н. И. Ляпушкин, Раннеславянское население Днепровского мистенного левобережья, С. А, XVI, 1952 г., стр. 7 ск.

[2] П. Н. Третьяков, Ук. соч., стр. 117—115, 123—126.

[3] Ж. Выжарова, Ранная славянская керамика, кн. 65, КСИМК, М, 1956 г.

что в славянских поселениях в Болгарии наряду с лепной керамикой имеется посуда, правленная на примитивном круге, свидетельствует, что переход к работе на гончарном круге начался у дунайских славян помимо праболгар и их влияния и раньше, чем у восточнославянских племен.

Рассматривая керамику из Попинского городища, можно еще отметить, что среди горшков, наряду с формами, типичными для салтовской культуры и заметно отличающимися от характерных славянских образцов, в первую очередь, своими пропорциями и формой, а затем и подробностями в орнаментации, имеются многочисленные экземпляры, которые по всем этим признакам невозможно отличить от славянских. В славянской керамике преобладают горшки с удлиненными пропорциями, у которых днище значительно уже верхнего отверстия, а круглые плечики находятся много выше середины высоты сосуда. У салтовских и праболгарских горшков преобладают преземистые формы, у которых диаметры дна и горла мало различаются между собой, плечики покатые, а максимальная ширина тулова приходится, примерно, на середине высоты сосуда. Имеются различия и в строении венчика и в характере орнаментации. Так, славянской керамике не свойственны горшки с поверхностью, сплошь покрытой тесно расположенными горизонтальными бороздками, в орнаментации ее не встречается рядов вертикальных или наклонных бороздок, причерченых поверх горизонтальных, почти нет случаев нанесения волны поверх горизонтальных линий и т. п. признаков, характерных для салтовских и праболгарских горшков. И по составу теста праболгарская керамика отличается от славянской и сближается с салтовской. Однако, в составе керамики из Попинского городища имеется значительное количество фрагментов, которые невозможно отличить от славянской керамики или у которых праболгарские признаки слабо выражены. Может быть это обстоятельство следует оценивать как указание на смешивание славянской и праболгарской культур.

Пока это, конечно, только предположение, подлежащее тщательной проверке на более обширном материале. Особенно необходимо накопление бесспорно славянских памятников, которые есть в Болгарии не только в виде поселений, но и могильников с характерным славянским трупосожжением, которого не знали праболгары.

Нет никакой возможности в короткой заметке по поводу публикуемых материалов болгаро-советско-румынской археологической экспедиции исчерпать все вопросы, которые вызывают эти материалы. Я остановился здесь только на одном, представляющем, как мне кажется, особенно большую актуальность — на вопросе о славянской и праболгарской культурах в Болгарии. Единственный вывод из моих замечаний можно сформулировать следующим образом: славяне и праболгары явились в Болгарию со своими культурами, отличающимися вполне определенными археологическими признаками. Поэтому не следует праболгарскую культуру об'являть славянской и нельзя очень важную задачу изучения славянской культуры подменять изучением культуры, которая славянской не является.

Я убежден, что дальнейшие археологические исследования в Болгарии принесут очень много ценных данных относительно взаимодействия славянской и праболгарской культур, раскроют процесс образования болгарской культуры, в которой славянские элементы возобладали над праболгарскими. Эти будущие исследования дадут возможность определить и тот вклад в болгарскую культуру, которым она обязана древнему фрако-греко-латинскому наследию. Но все это дело будущего, близость которого полностью зависит от интереса и энергии болгарских археологов, для которых не может быть более важной задачи как изучение истории своего народа.

ОТЧЕТ ЗА РАЗКОПКИТЕ НА ГРАДИЩЕТО КРАЙ с. ПОПИНА

(По данни от 1954 г.)

ЖИВКА ВЪЖАРОВА
кандидат на историческите науки

През 1954 год. Археологическият институт при БАН организира експедиция съвместно с представители на АНСССР и на Румънската академия на науките.[1]

Предвид, на това че Североизточна България е играла значителна роля в периода на образуването на българската държава, за разкопки бе избран обект в с. Попина, Силистренско. Основна задача на експедицията бе да изучи селище, където е бил съсредоточен животът на производителите на материалните блага. С тези разкопки се целеше да се изяснят някои въпроси относно етногенеза на българския народ. Разкопките в с. Попина, проведени под непосредственото ръководство на съветски учени, работили дълги годиин въз основа на марксистко-ленинското учение, трябваше да дадат възможност на българските археолози да усвоят начина на методологически и систематически разкопки.

В научната литература за този археологически обект има сведения от К. Шкорпил. Според него „Через с. Попина протекает небольшая речка, с которой соединяется гирло, идущее от Гарванского озера. На лугу, разположеном к западу от устья гирла, между Дунаем и Гарванском озером, видни отстатки стараго города известные под именем „Градище“ и простирающиеся приблизително на 2 км (табл. XCIX, с. I). В развалинах выкапывают иногда простой и обработаный строительны камен; кирпичи квадратно формы, римския монеты и другие предмети древности. На западном конце развалин на берегу одного из гирль Дуная по имени „Малый Дунай“ у Остров Гарван и Параскева видны следы крепосты имеющи форму треугольника. Северовосточная стена (А) длиной 300 шагов, у северного концу ее находится башня (I); от ее начинается северозападна стена (В) которая на протежение 330 шагов идет прямо, а затем у западнаго конца (на 94 шага) поварачивает паралельно „Малому Дунав“ (С). В 100 шагах на запад от восточного конца видны остатки второй башни (II). Южная стена (Д) длиной 415 шагов; она искривлена и восточная половина ея смыше водой. К западу от крепости через Малый Дунай был переброжен мост... Дорога проходила через старый город, о чем свидетельствуют находимые при копании камни.“[1] Вслед-

[1] Начело на експедицията бе акад. Кр. Миятев. Научното ръководство бе поверено на съветския учен проф. д-р М. И. Артамонов. Негови заместници бяха: румънският учен, чл.-кореспондентът Г. Щефан; кандидатът на историческите науки Ю. В. Кухаренко — Москва, и кандидатът на историческите науки Ж. Н. Въжарова — София. В експедицията взеха участие: Ст. Станчев, Ст. Михайлов, С. Георгиева, Ат. Милчев, проф. Д. П. Димитров, Ив. Жандова, Ек. Манова — София, Цв. Хаджидимитрова — Силистра, В. Димова — Русе, Цв. Дремсизова и В. Антонова — Коларовград, Д. Димитров и Гор. Тончева — гр. Сталин, Д. Стоянова — Благоевград, Хр. Джамбов и Л. Ботушарова — Пловдив. Художник на експедицията бе Евг. Николова, фотограф — П. Хлебаров, архитект — В. Ангелов, домакин — Ел. Константинова, готвач — В. Христова.

В експедицията взе участие колектив от Българска кинематография.

[1] К. Шкорпил, Известия руского археологического института в Константинополе, том X, София, 1905, стр. 447—448.

Обр. 1. Общ изглед на градището

ствие на това, че силите и вниманието на буржоазните учени, към които принадлежи К. Шкорпил, са били съсредоточени главно към изучаване на друг род паметници (преди всичко римски), К. Шкорпил не е могъл да забележи, че в този археологически обект е имало и селище.

През 1953 година в продължение на 25 дни Ж. Въжарова проведе експедиция в Силистренско и Тутраканско. Събраният керамичен материал от повърхността в местността „Калето“ при с. Попина й даде възможност да твърди, че тук е съществувало и селище. През 1954 год. под нейно ръководство и при участието на С. Георгиева — София, и Цв. Хаджидимитрова — Силистра, се извършиха разкопки, които дадоха ценни находки. Участниците в тази експедиция обследваха изкопите, направени в тази местност за дига, и намереният материал затвърди у тях мнението, че този археологически обект представлява научен интерес и може да бъде предмет на изучаване от една по-голяма експедиция.

В настоящия доклад се дава пълен научен отчет за разкопките, които се направиха под ръководството на съветския професор М. И. Артамонов, а също така се съобщава и за резултатите от разкопките, проведени от Ж. Н. Въжарова.

Градището край с. Попина се намира на 2,5 км северозападно от селото. Тази местност се назовава от населението „Калето“. Тя е разположена на десния бряг на Дунав на неособено високо възвишение, което има посока север — юг. Местността, на която се намира градището, от едната си страна е разположена на високия бряг на р. Дунав, а от другата страна е широка низина. Низината се залива от реката. Площадката на градището в плана има триъгълна форма, с височина 24,49 м над нивото на р. Дунав. От всички страни е заобиколено с вал и ров, при което валът не дохожда до брега нар. Дунав. Площадката е покрита с гора. Най-голямата височина на вала е 5 м от южната му страна, а от другите страни той е по-нисък. Той има средна широчина 15 м. Валът е прорязан при изкопите за дига и се вижда следната картина: върху здравата почва е насипана глина на дебелина 25 см, над глината има земен насип от около 2 м. Общата височина е 2,15 м (в северозападната му страна). Ровът се проследява отчетливо. Югозападният ъгъл

Обр 2. Общ план на градището и изкопите, направени през 1953 | 1954 г.

на градището представлява най-високата му част. На това място се забелязват ями, специално изрити, но се разбира, че е площадка. Може да се допусне, че тук е било фортификационно съоръжение. Площадката на градището и ровът на много места са нарушени от изкопите за построяване на дига. Тя преминава през градището и го разрязва с посока север — юг и е с размери около 10 м (обр. 1 и обр. 2).

Изборът на място на изкопите, които започнахме през м. юни 1954 год., се продиктува от направените изкопи на градището за дига. За работа на изследване избрахме главно северната част на площадката и същевременно направихме и малки изкопи в южната част на градището. Бе разкопана площ от около 350 кв. м. При разкопаването бе направена мрежа с квадрати 2 м × 2 м, като се оставяха много контролни стенички с дебелина 0,25 — 30 м. Копаеше се на пластове с дебелина от 0,20 м, като навсякъде се стигаше до здрава почва. Културният пласт не надминаваше 0,90 м и на различна дълбочина се явяваше почти еднороден. Той се състоеше от рохкав хумус, съдържащ късове от глинени съдове, кости от животни и др. културни останки.

В изкоп № 1, направен в северната страна на градището, се разкри площ от 116 кв. м. Най-голям интерес представляват откритите глинени пещи. На 0,80 м от съвременната повърхност се забелязват следи от изпечена земя с яркочервен цвят. При почистването на тези петна се откри пещ № 1 (обр. 3-а). Тя е изпълнена с керамични съдове, които са силно деформирани. Пещта е със сферовидна форма, горната ѝ част е разрушена. Входът ѝ също така отчасти е разрушен и задръстен от керамични съдове. Срещу него върху подовата настилка има преграда с широчина 0,20 м и запазена дължина 0,50 м. Височината на запазената преграда е 0,15 м, дебелината на стената на сводестата част на пещта — 0,05 м. Дебелината на подовата настилка е 0,05 м, тя се състои от изпечена земя и прави извивка, като минава в стената на пещта.

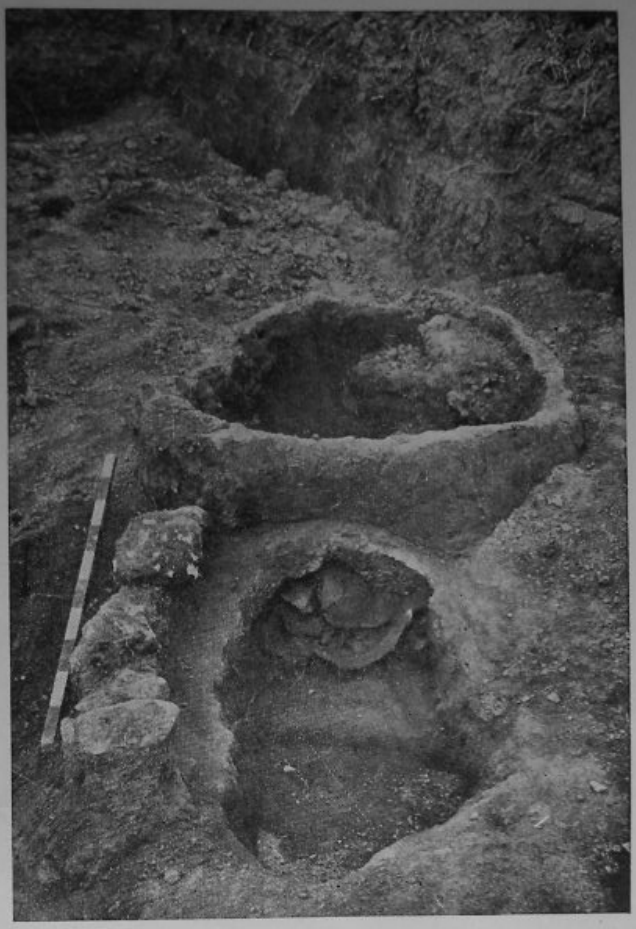

Обр. 3-а. Пещ № 1

Пещ № 2 има същата сферовидна форма (обр. 3-б). Сводестата ѝ част е слабо разрушена. Стеничката ѝ е с дебелина 0,06 м. Дебелината на подовата настилка е 0,08 м. Тя е от глина, замазана върху дребни камъчета. От северната страна на пещта се намира входът, който е затъпкан с камъни. Пред входа се проследява площадка от глинена замазка. Трудно е да се очертаят границите на жилището. Но че пещ № 2 е била свързана с него, свидетелствува намереното пред входа на пещта гърне in situ. То е силно опушено и около него се намериха много късове от въглени, пепел и кости от животни. Гърнето е със сив цвят, по повърхността му е нанесен орнамент от врязани линии, в глината му има много примес от дребни пясъчни зрънца. Върху дъното има релефен знак — кръг. В непосредствена близост до пещ № 2 се на-

Обр. 3-б. Пещ № 2

мери и част от хромел, което също така ни позволява да считаме, че пещ № 2 е свързана с жилищно помещение. На изследвания квадрат и в близките до него квадрати бяха намерени и части от железни предмети, между които желязна обковка от от врата. Голямо количество кости на животни бе намерено на купчина. Намерените керамични фрагменти са части от гърнета, орнаментирани с рефление (бразди) и вълни, правени на грънчарско колело. Също така се разкопаха и части от гърнета и части от стенички на стомнички с тръбести дръжки с тъмносива повърхност, по която са прокарани лъскави ивици и се образува мрежа или бразди. Всред керамичните фрагменти вниманието се привлича особено от дъно на съд със светлосив лъскав цвят и с изпъкнал знак. Знакът е кръг. По-важни находки от този изкоп са: 1) желязна тока в правоъгълна форма с желязно езиче, закрепено на самата тока Размери на токата 0,05 м × 0,045 м (дълбочина 0,40 м, обр. 4-5 а); 2) част от гроздобер (0,8 м дълбочина 0,40 м); 3) желязна обковка от врата, плоска с правоъгълна форма, в единия си край завършва с кука, а в другия с дупка (дълбочина 0,60 м, обр. 4-б); 4) дръжка от ведро в подковообразна форма, с надебелени топчести краища[1]. Напречно сечение 0,9 мм, дължина 0,13 м, височина 0,06—0,08 м (дълбочина 0,60 м, обр. 4-в); 5) 7 костени шила и 6) рог от кост — в горната му част са пробити две дупки една срещу друга, служили за скачване. Размери: дължина 0,13 м, ширина в най-дебелия му край 0,017 м, диаметър на дупчицата 0,005 м (обр. 4-в). Подобни рогчета са намерени в Плиска и в Нови пазар. В Словакия е намерено в гроб на конник (VII—VIII в).[2]

Изкоп № 2 с размери 128 кв. м в северната страна на градището показва, че културните останки от керамика се явяват

[1] К. В. Шкорпил, Домашный вид и промысель, Сб. Абоба — Плиска, табл. IX, стр. 309.

[2] Ian Eisner, Devinska nova Bratislava, 1952, abr. 85.

Обр. 4-б. Желязна обковка за врата

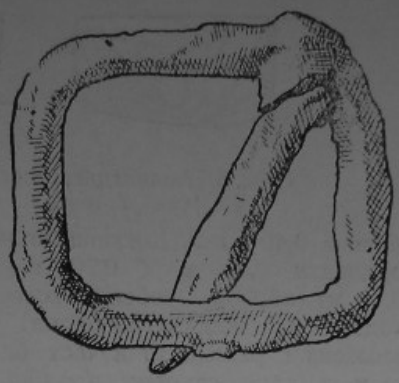

Обр. 4-а. Желязна тока

Обр. 4-в. Дръжка от ведро

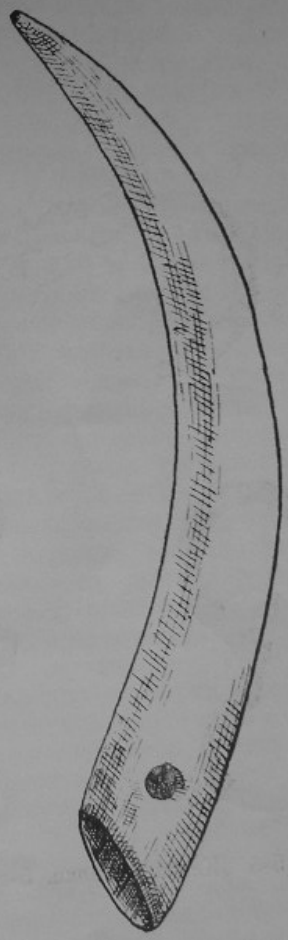

Обр. 4-г. — рог от кост

негов основен показател на живота. Керамиката, която намерихме и в изкоп № 2, е напълно аналогична на тази от изкоп № 1. Керамичните фрагменти се намериха по целия културен пласт от 0,20 м до 1 м дълбочина и бяха разхвърляни по целия изкоп. Най-наситен бе културният пласт от 0,40 м до 0,60 м. При това следва да отбележим, че керамичните откъси от стомни с издължено тяло и плоско дъно със зелена глеч бяха главно съсредоточени на дълбочина от 0,25 м — 0,30 м. Керамиката с тъмносив цвят и лъскава повърхност явно отстъпваше по количество пред керамичния материал от части на гърнета със сив цвят с рефление и вълни. Кости от животни се намериха в голямо количество и в културния пласт на дълбочина от 0,40 м — 0,60 м. В културния пласт на този изкоп се оказаха голям брой предмети, изработени от желязо. Преди да ги опишем, трябва да отбележим, че на същите дълбочини в тази част на изкопа се намери купчина от големи късове шлак. Този факт е интересен и може да служи като доказателство, че тук на самото място вероятно се е обработвало желязото.

Заслужават внимание следните находки: 1. Пломба (печат, моливдовув), на едната страна на която е изобразен грифон, а на другата надпис с гръцки букви. Според мнението на нумизмата от Археологическия институт и музей — Т. Герасимов, този печат може да се датира от X в. (кординати 0,20 м × 0,30 м юз., дъл-

Обр. 5. Апликация, костена

бочина 0,40 м). 2. Костена апликация (координати 0,50 м × 0,70 м, дълбочина 0,40 м) (обр. 5). Особено място заемат находките от желязо и бронз: 1. Ножица, запазена с режещата ѝ част без върховете и с една сгъпена дръжка. Размери: обща дължина 14,6 см, на режещата част 0,05 м и 0,03 м (обр. 5-а). В археологическата литература подобни ножици са обнародвани и от други средновековни селища.[1] 2. Две различни по големина халки, свързани помежду си с желязна пръчка — вероятно от юзда. Размери на халките: диаметър 0,035 м и 0,045 м (11, дълбочина 0,60 м, обр. 5-б). 3. Желязна пръчка с кръгло сечение. В единия си край завършва с халка, а в другия става плоска и се разширява. Дължина 0,44 м. Външен диаметър на халката 0,025 м (18, дълбочина 0,60 м. 4. Желязна стрела с листовидна форма и куха дръжка. Външен диаметър на дръжката 0,9 мм. Дължина на

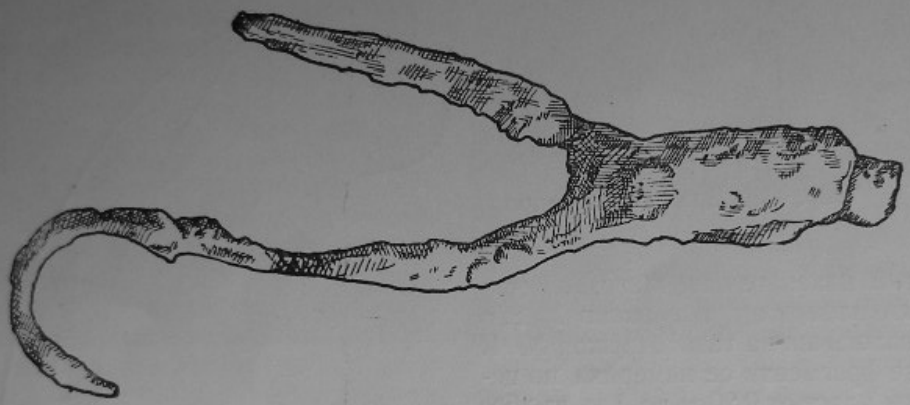

Обр. 5-а. Ножица

Обр. 5-б. Желязна халка. 5-в — тока

дръжката 0,04 м, дължина на стрелата 0,05 м (квадрат № 3, дълбочина 0,40 м) .5. Желязна стреличка с листовидна форма — с отчупен връх. Тя е с размери: дължина 0,07 м и широчина 0,02 м. 6. Тока от колан със сърцевидна форма, която в долната си част се разширява във вид на правоъгълник. Размери: 0,038 м, 0,021 м, диаметър на сърцевидната част 0,018 м (обр. 5 в). Подобна тока е обнародвана от Хампел. Той я датира IX — X в. Известна е и в нашата археологическа литера-

[1] П. Мутафчиев, Еленската църква при Пирдоп, ИБАД, т. IV, София, стр. 75.

Обр. 5-г. Длето

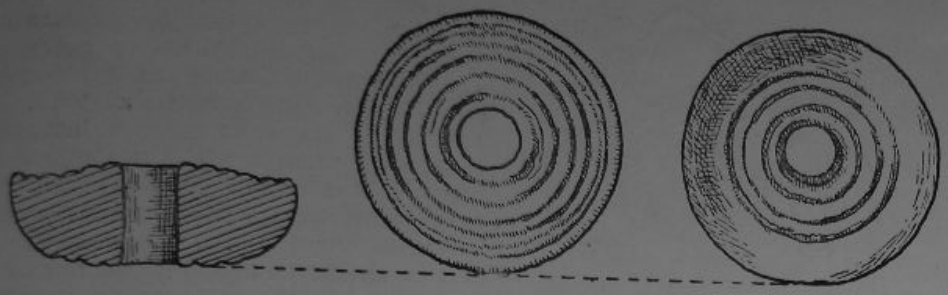

Обр. 5-д. Прешлен

тура.[1] 7. Длето — в двете си страни плоско, а върхът заострен, сечение правоъгълно, дръжка куха (обр.-5 г). Намериха се още и следните находки: каменно яйце (дълбочина 0,60 м). Прешлен — двойно конусен, с тъмносин цвят и излъскани ивици. Размери на прешлена: диаметър 0,032 м и диаметър на отвора 0,01 м (дълбочина 0,60 м). Прешлен от кост — полусферичен (отрязан конус), работен на струг. Върху повърхността му са нанесени концентрични дълбоко врязани линии, с размери: височина 0,013 м, широчина 0,036 м, диаметър на отвора 0,01 м, дълбочина 0,80 м (обр. 5-д). В този изкоп на дълбочина от 0,80 м бе намерена монета от Юстиниан I (527 — 565). А също така на дълбочина от 0,40 м монета Константин и Зоя (XI в.) и Юстин II (565 — 578). В изкоп № 2 не се откриха строителни останки и съоръжения.

Третият изкоп е в южната част на градището, която не бе засегната от изкопите за дига. Той даде възможност да се провери характерът на културния пласт и в тази част на градището. Бе изкопана площ с размери 68 м². От съоръженията, които ще отбележим в този изкоп, е съоръжение № 1. На дълбочина от съвременната повърхност на 0,40 м се забелязва каменна стеничка. При почистването ѝ се откри, че това са добре обработени каменни плочи с размери 0,96 м × 0,60 м, наредени плътно една до друга в две редици, така че образуват канал, който е дълъг 1,60 м. Върху тях са поставени четири каменни плочи с размери 0,90 м × 0,50 м, които покриват само част от канала. Подът на това съоръжение е силно изпечена глина с дебелина 0,05 м. На границата, където завършва обгорялата отрамбована земя, се откриха части от обгорели греди, които бяха разположени във вертикално и хоризонтално положение. На разстояние 2 м от изгорелите греди в профила на стената (на квадрат 12) на същата дълбочина (0,40 м от съвременната повърхност) имаше овъглени греди. Освен съоръжение № 1 необходимо е да отбележим, че се очертават границите на пещ, подобна на тези от изкоп № 1. Пещта е с размери 1 м × 0,70 м. Всичко това ни заставя да предполагаме, че съоръжение № 1 — каменна печка, и обгорелите дървени греди от покрива на жилищна постройка говорят в полза на предположението, че тук е имало жилище. Намерените находки от този изкоп също подкрепят това наше твърдение. На дълбочина от 0,40 м — 0,60 м се откриха: 1. Скобел (нож за обелване кората на дърветата) — дъгообразен, с добре очертано острие от едната страна, а от другата с тъп гръб. Той завършва с правоъгълна в сечение дръжка. Размери на режещата част 0,015 м, дължина на дръжката 0,068 (обр. 6). 2. Дръжка от ведро — полудъговидна, краища — завити куки, едната кука е счупена, Размери: дължина 0,22 м, височина 0,11 м. 3. Желязно ножче със запазена дръжка, плоска, с размери: дължина 0,13 м, в най-широката му част 0,018 м (обр. 7). 4. Желязна халка, вероятно от юзда, притисната със скоби, която може свободно да се движи. Външен диаметър на халката 0,045 м (обр. 7-а). 5. Гвоздей, в двата му края има втикнати железни пластинки. 6. Костени шила. Многочислените фрагменти от керамика, които се срещат в черномема (културния пласт) главно на дълбочина от 0,40 м — 0,60 м, са напълно аналогични на тези от изкопите на северната част на градището. Това обстоятелство ни позволява да си изясним, че

[1] Мадара, кн. 2, 1936, София, стр. 61.

Обр. 6. Скобел

следи на живот се проследяват добре и в южната част на градището.

Материал за възстановяване картината на живота в градището край с. Попина се получи и от изкопите, които се направиха в него при издигане на дига. В някои от тях както в профилите им, така също и в нивото им забелязахме следи от пещи. Само в изкопа, обозначен под № 6, пещите са седем на брой. За да проследим някои от пещите, направихме сондажи с размери 2 × 2 м. Сондаж № 1, пещ № 2 в изкоп № 3. Пещта е със сферовидна форма и с размери: дължина 0,80 м, височина 0,40 м, дебелина на стената 0,05 м. Подът на пещта се състои от глинена мазилка върху наредени плоски камъчета и е с дебелина от 0,02 — 0,03 м. По ръба на пещта от вътрешната страна върху пода ѝ е направен канал (обр. 8). Сондаж № 2, пещ № 1, изкоп № 7. Пещта е аналогична с първата. Размери: диаметър 85 см, височина 0,45 м, дебелина на подовата глинена мазилка 0,05 м. Подът е направен от глинена мазилка върху редица от малки камъчета и тухли. Сондаж № 3, пещ № 3, изкоп № 6. Тя е аналогична на пещ № 2 и № 1. От южната страна има врата с диаметър 0,60 м. На стената има кръгъл отвор за комин. Височината на пещта е 0,45 м, подът ѝ е от глинена мазилка — върху две редици от камъни. Пред входа ѝ има глинена мазилка, върху която намерихме въглени, пепел и част от гърне.

В направените сондажи при почистването на културния пласт бе намерено голямо количество кости от животни и керамични фрагменти, сходни с тези от

Обр. 7. Нож

Обр. 7-а. Желязна халка от юзда

изкопите. В изкоп № 7 открихме стена, изградена от ломени камъни, споени с кал, с дължина 1,20 м. Нея не успяхме да проследим поради това, че тя отиваше в район, очертан за дига. Правоъгълното каменно съоръжение (помещение) в изкоп № 6 е изградено от каменни блокове, между които

Обр. 8. Пещ с канал

има такива с жлебове. Камъните са с размери 0,35 м × 0,66 м, 0,72 м × 0,29 м и на 0,32 м и са наредени в три редици един над друг. Те са с жлебове, които са употребени без всякаква конструктивна връзка. Това обстоятелство ни навежда на мисълта, че в случая камъните са били използувани вторично. В изкопите за дига се намериха още много подобни каменни блокове с жлебове. На някои от тях върху тясната страна са издълбани дупки (обр. 9). Вероятно тези каменни блокове са били предназначени за топене на метал и други битови цели. Големите късове от железен и стъклен шлак, които бяха намерени в съседство с тях, още повече подкрепят едно предположение за употребата им при обработването на метала. В северозападната част на селището в изкопа, който прорязва вала, се намериха също така много каменни блокове с жлебове.[1] На един от тях върху дългата му страна са

[1] Подобни каменни блокове с жлебове са намерени в местността „Орешака", която се намира в североизточна посока от с. Попина. Върху един от тях са врязани няколко букви в три реда. Спо-

Обр. 9. Корито

врязани няколко букви, наредени в редици, които не успяхме да разчетем (обр. 10).

През време на изкопите за дига можахме да проследим културните наслое-

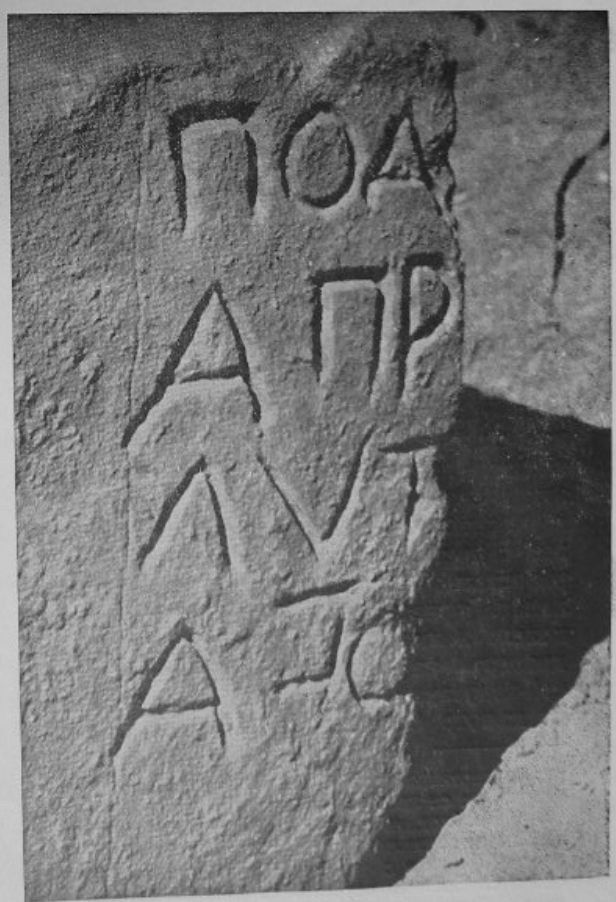

Обр. 10. Част от надпис върху камък с жлеб

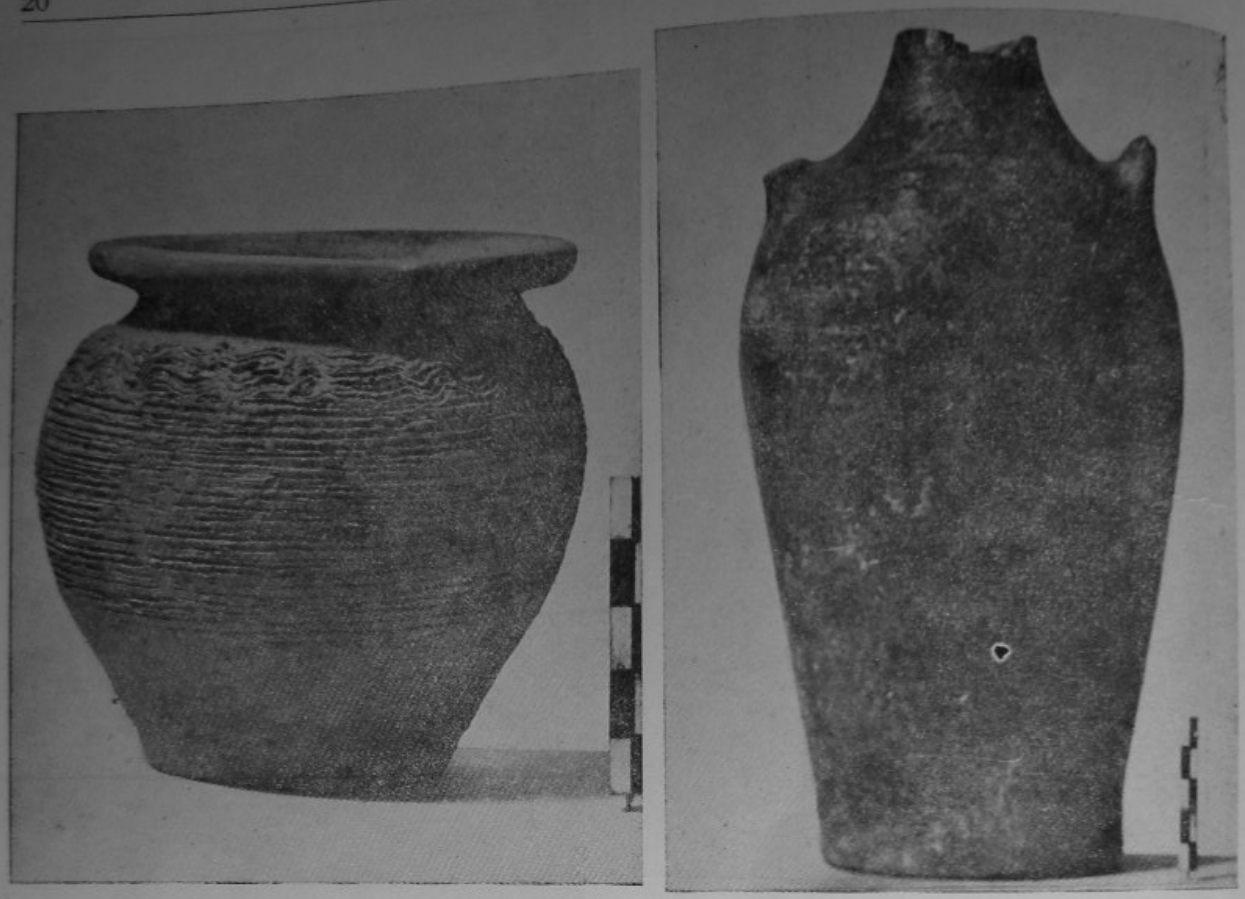

Обр. 11-а, б. Керамика от изкопите за дига

ния и да съберем известно количество находки. Но тяхното зафиксиране и нанасяне на плана не ни бе възможно, тъй като работата се извършваше извънредно бързо. В културното напластяване от 0,20 м — 0,80 м дълбочина бяха намерени вещи, между които ще упомена следните керамични находки: 1. Напълно запазено малко гърне с профилирано навън венче и заоблен връх. Орнамент с хоризонтално врязани линии, които опасват съдчето. Над тях (при устието му) хоризонтално са врязани малки вълнообразни линии. Гърнето е изработено на грънчарско колело и има размери: височина 0,088 м, диаметър на устието 0,08 м, диаметър на най-издутата му част 0,091 м, диаметър на дъното 0,05 м (обр. 11-а). 2. Съд със счупено устие и венче. Орнамент с хоризонтално врязани групи от прави, опасващи съда линии, които достигат до 0,04 м над дъното. Върху тях са врязани дъгообразни линии. Дъното е отсечено и върху него е нанесен изпъкнал знак — квадрат с кръст в средата. Съдът е сивокафяв, с размери: височина 0,18 м, широчина 0,18 м, диаметър 0,076 м. 3. Стомничка със зелена глеч, фуниеобразна, с плоско дъно, дръжките и устието ѝ са счупени, няма орнамент, дъното е отсечено. Стомничката има размери: височина 0,28 м, ширина 0,15 м, диаметърът на дъното е 0,10 (обр. 11-б). Подобен тип стомнички с плоско дъно и фуниевидно устие са намерени в Преслав[1] и покрай Черноморското крайбрежие[2]. 4. Част от стомна със зелена глеч и плоско дъно; устието на

ред начертанията на буквата Δ (р. 3) може да се твърди, че се касае за гръцки надпис.

Необходимо е да отбележим, че камъни за строеж не се намират в с. Попина и в близката околност. Камъните с жлебове, намерени в градищата около с. Попина, вероятно са носени от с. Дебротица, Дуловско, което се намира на 25 км от с. Попина.

[1] Йорданка Чангова, Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав, т. XXI, ИАИ (под печат).

[2] А. Л. Якобсен, Средневековные амфоры северного Причерномория, С. А., том XV, М. Л., 1951.

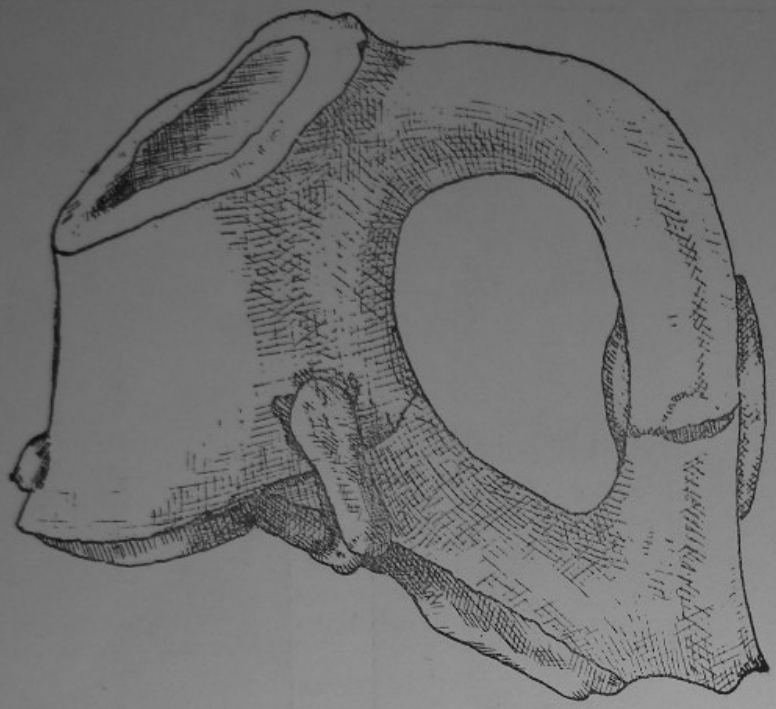

Обр. 11-в. Стомна с фуниевидно устие, закърпено с оловни пластинки

стомната и дръжката ѝ са счупени и закърпени с оловни пластинки-кърсове. Орнамент няма. Изработена е на грънчарско колело (обр. 11-в). Подобен съд, също така закърпен, е намерен в с. Ряхово — в местността „Калето"[1]. В Преслав такива закърпени съдове се намират в средновековния пласт — X в.[2] Част от счупена стомна, която има тъмносив цвят и е покрита с излъскани ивици, също така е закърпена с оловни пластинки и се намира в музея на Плиска. 5. Амфора с леко профилирано навън венче, със заоблен надебелен ръб, с крушовидна форма и с нагъната повърхност (обр. 12-а). Дръжките са с жлеб в средата и започват под венчето, което има елипсовидно сечение. Размери: височина 0,38 м, ширина 0,31 м, диаметър на устието 0,08 м. Подобен тип амфора е намерен в Преслав[3].

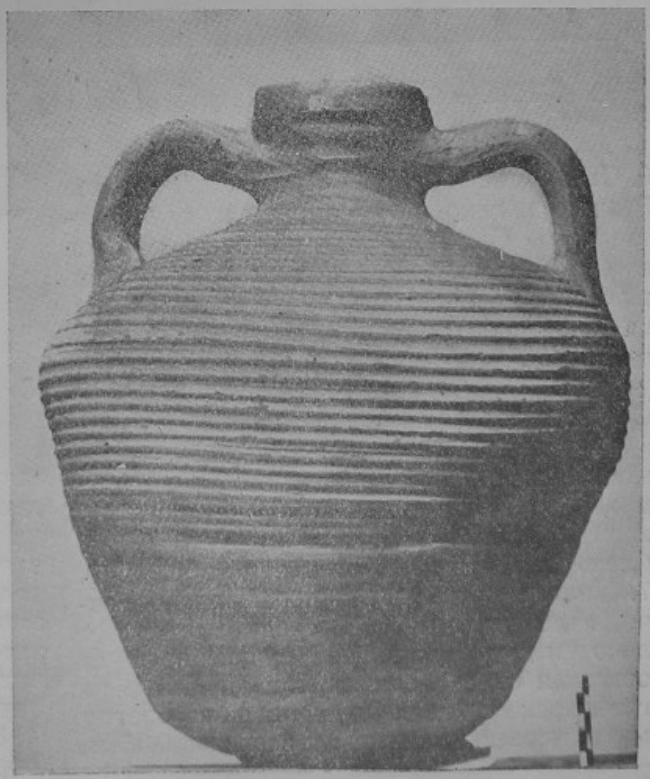

Обр. 12-а. Керамика от изкопите за дига

[1] Археологически вести, ИАИ, кн. VIII, София, 1950, стр. 275 — 276.

[2] Йорданка Чангова — в посоченото съчинение.

[3] Преслав — намерено при леката постройка до южната порта отвътре на вътрешния град.

Обр. 12-б. Керамика от изкопите за дига

Обр. 12-в. Керамика от изкопите за дига

6. Съд, подобен на амфора с отсечено дъно. Венчето е леко профилирано и с подрязан ръб. Съдът е светлочервен с бяла ангоба, дръжките му са с три плоски жлеба и започват от венчето. Височината на съда е 0,31 м, широчината му в най-широката част е 0,16 м. Диаметърът на устието е 0,06 м, на дъното — 0,12 м. Съдът е изработен на грънчарско колело, а на дъното му в средата има малка вдлъбнатина. По техника стомната-амфора може да се свърже с намерената в Михалич[1], която се датира от V — VI в. Стомната имитира метален съд (обр. 12-б). 7. Цилиндричен съд с непрофилирано вене, надебелен ръб. В средата съдът е леко издут, дръжките отчупени и са останали само следи от тях. Правен е на грънчарско колело. Орнамент няма, цветът му е червен. Размери: височина 0,36 м, широчина в най-широката му част 0,13 м, диаметър на устието 0,085 м, диаметър на дъното 0,11 м (обр. 12-в). 8. Амфора с червен цвят, крушообразно остродънно тяло, с високо гърло, с разширено и леко завито навън венче, с малки дръжчици, кръгли в сечение, прикрепени в горната част на дъното и към стените на съдчето. Размери: височина 0,25 м, най-широка част 0,11 м и диаметър на гърлото 0,085 м (обр. 12-г). Интересно е, че описаната от нас амфора има твърде голямо сходство с херсонските (III — IV в. н. е.). Намере-

[1] Стомната от Михалич се пази в Археологическия музей.

ната амфора край с. Попина може да се отнесе към IV в. От изкопите се събраха и дъна на съдове с изпъкнали знаци. Върху дъната (обр. 13 I-в) е изобразен кръг. На обр. 13 II-д е изобразена окръжност, в която са вписани коси хасти. Знакът II-а представлява вероятно окръжност, от която излизат радиални линии. При образа 13 I-г имаме кръстосване на две линии, които от едната си страна се ограничават с линия и образуват незатворена осморка. Такъв знак досега не е известен в българската археологическа литература. Друг знак — окръжност — е изобразен върху дъна (обр. 13 II-г). Върху дъното на стомна с издължено тяло и плоско дъно със зелена глеч е нанесен знак. Той представлява трикрако столче с облегало. Трябва да отбележим, че при търсене на подобен знак върху дъна и други материали може да се открие знак, сходен на знаците, нанесени върху строителни материали.[1]

Находките от желязо показват, че те са били широко употребявани в бита на населението от това градище. Находките са: 1. Чукче, ударната част на което е надебелена от едната страна, а в другата отсечена плоско. През средата има дупка, в която е поставена желязна пръчка. Чукчето е закрепено към дръжката с винт и с желязна скоба, която вероятно е служила за закачването му. Чукчето е с дължина 0,40 м (обр. 14-а). 2. Брадвичка,

[1] Ст. Станчев, Църквата до с. Виница, ИАИ, т. XVIII, 1952, София, стр. 317.

Обр. 12-г. Керамика от изкопите за дига

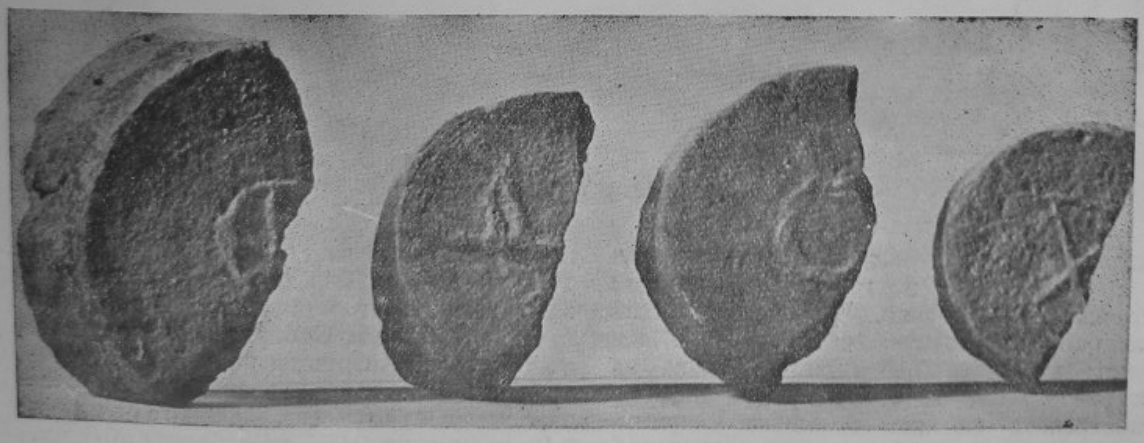

а б в г

Обр. 13-I. Знаци върху дъна на съдове

а б в г д

Обр. 13-II. Знаци върху дъна на съдове

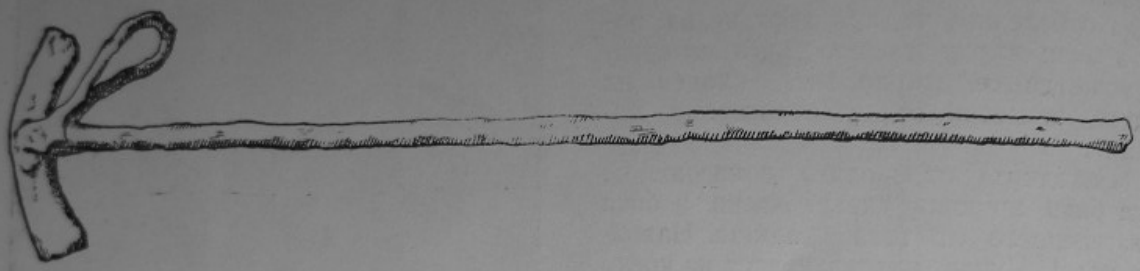

Обр. 14. Железни предмети: а — чукче

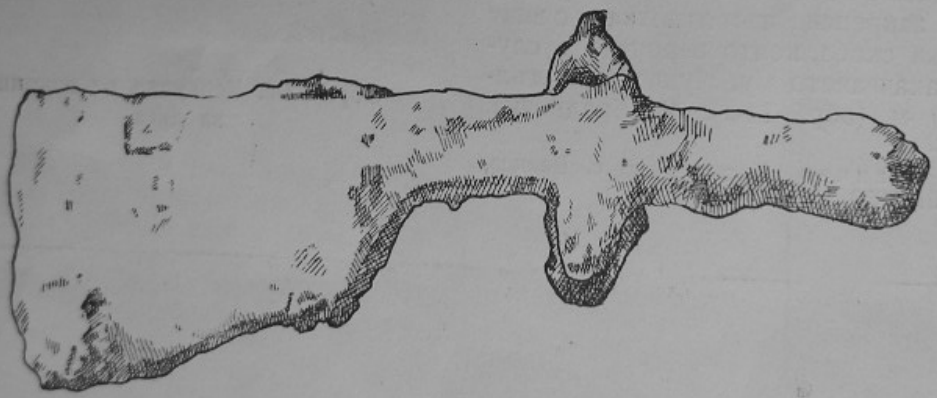

Обр. 14-б. Брадвичка

острието на която постепенно се стеснява и при отвора за поставяне на дървената дръжка има ушички. В задния си край завършва със съвсем леко заобляне. Размери: дължина 0,15 м и широчина на острието 0,048 м. 3. Брадвичка, която в заостряната си част е плоска и постепенно се стеснява, като завършва с ръб с правоъгълно сечение. Отворът за поставяне на дръжката е снабден с двойни уши (обр. 14-б). В широката си част брадвата е 0,053 м. 4. Друга брадвичка, на която предната част е широка 0,0485 м, дължина 0,13 м. Тя е плоска и правоъгълна в сечение, а в задния си край завършва със заоблен ръб. Отворът ѝ за поставяне на дръжката е с малки уши. 5. Лемеж — лопатообразен, с ръкавеста дръжка, част от лемежа е отчупена. Размери: дължина 0,13 м, ширина 0,075 м, дебелина 0,6 мм. 6. Сърп, напълно запазен. Размери: дължина 0,43 м, височина 0,18 м, разстоянието от върха на сърпа до дръжката 0,43 м, в най-широката му част 0,02 м, и дължина

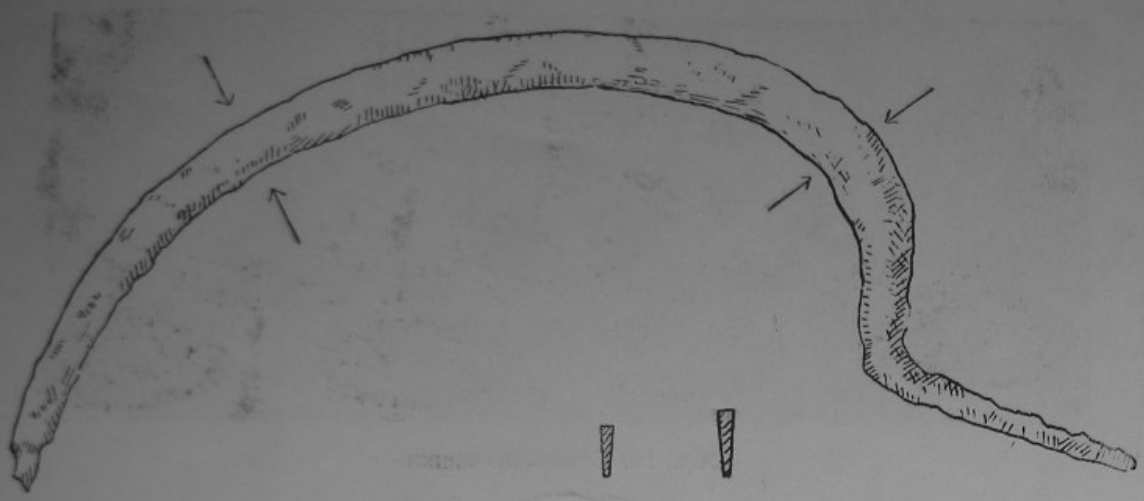

Обр. 14-в. Сърп

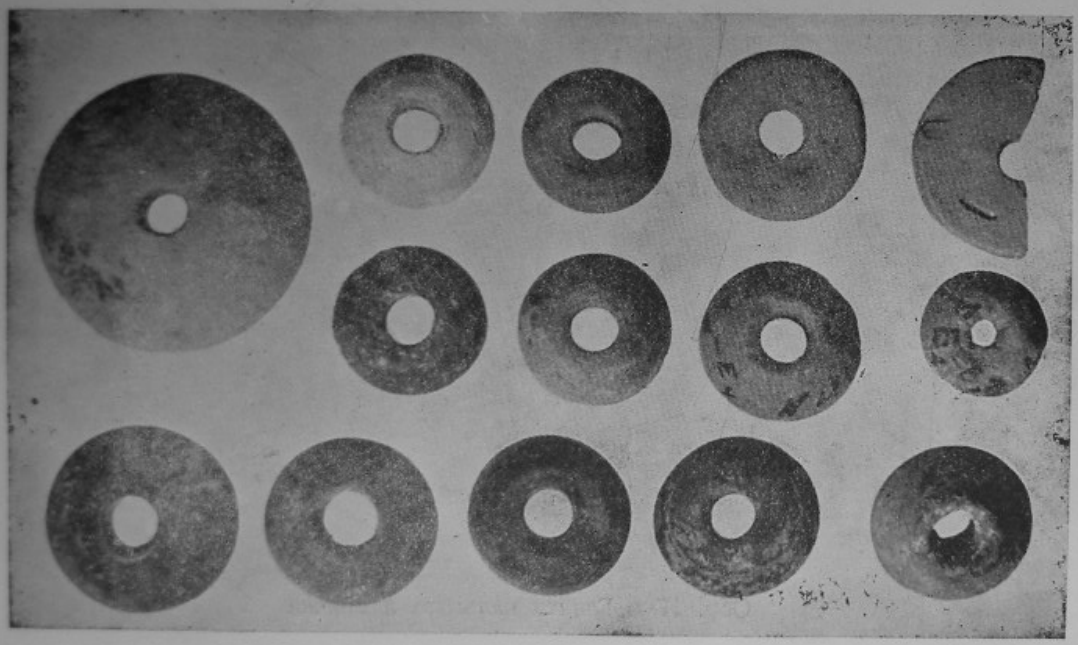

Обр. 15. Прешлени за вретено

на дръжката 0,10 м (обр. 14-в). 7. Желязна стреличка с листовидна форма с дръжка. Размери: дължина 0,10 м, широчина 0,015 м. От материалите, които ще отбележим, са и прешлените за вретена — цели и счупени. Те са направени от глина, камък и кост и имат двойноконусни и плоски форми (обр. 15). Твърде многочислени са стъклените столчета от чашки. Една от тях е сравнително добре запазена (обр. 16). Тя има зелен цвят, диаметърът на поставката ѝ е 0,04 м, а височината на столчето 0,02 м. Подобни чаши са намерени в Кадъкьойското градище.[1] Към числото на особено интересните находки може да се отнесе и глиненият калъп за лампички (обр. 17-а). Той е с врязан кръст и с кръгообразни релефни ивици. Около линиите са врязани коси чертички, наредени една до друга така, че образуват

[1] С. Георгиева, Разкопки на обект S в „Горното градище" при с. Кадъкьой, ИАИ, т. XVIII, 1952, стр. 272.

Обр. 16. Стъклени чашки

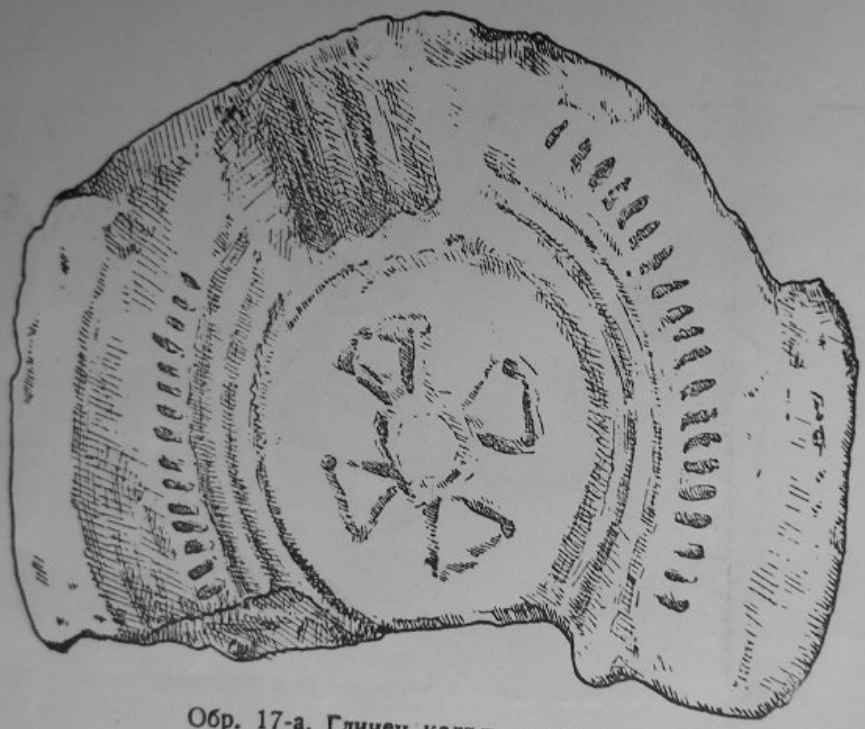

Обр. 17-а. Глинен калъп за лампичка

кръг. Външната му широчина е 0,10 м, вътрешната — 0,085 м, дължината 0,07 м и дълбочината 0,01 м. Ширината на дръжката в долния ѝ край е 0,02 м, в горния край 0,016 м. Височината ѝ е 0,02 м, а дълбочината 0,02 м. Калъпът за лампа ни дава основание да считаме, че в градището са се изработвали такива лампи.[1] Намерена бе и глинена лампичка (обр. 17-б). Дръжката ѝ е в птичеобразна форма и с отчупена опашка. Лампата има следните размери: дължина 0,075 м, широчина 0,07 м, дъното ѝ е с дължина 0,045 м, широчина 0,04 м, височина 0,03 м, диаметърът на дупчицата на лампата е 0,015 м.

Гробна находка (обр. 18), намерена случайно в един от изкопите за дига, който е прорязал вала и рова в западната страна на градището. Гробната находка се състои от: 1. Кръстовидна бронзова фибула с полукръгъл плосък ръб, дълга 0,056 м и висока 0,021 м, иглодържателят ѝ, върху горната част на който са нанесени по няколко резки и на върха му има две дупчици, е разделен от жлеб на две

[1] М. Чичикова, Калъпи за антични глинени лампи от Мизия, ГНАМ, кн. 2, Пловдив, София, 1950, стр. 149—156.

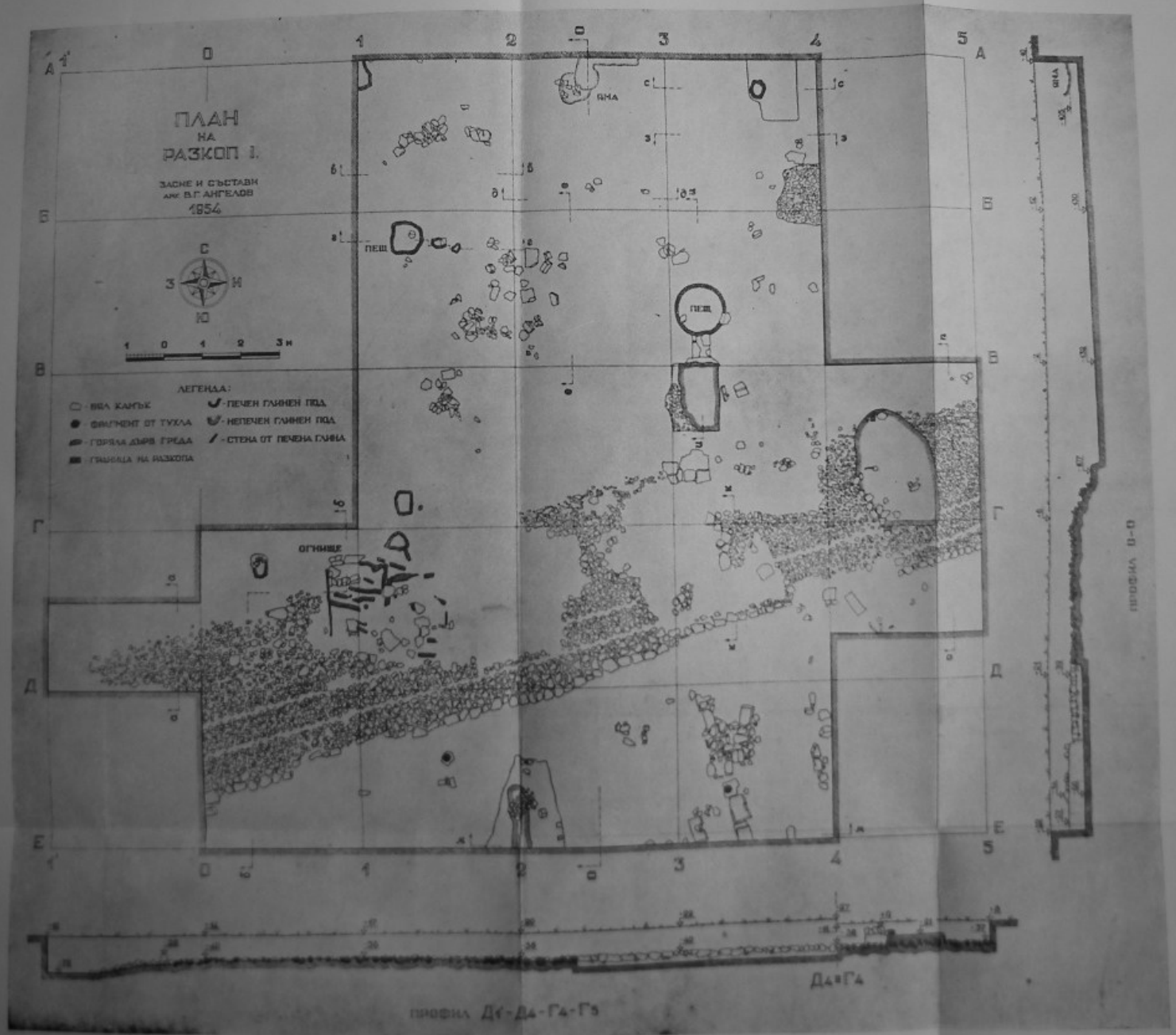

Обр. 19. План на обект № 1, разкопан от съветски, румънски и български археолози

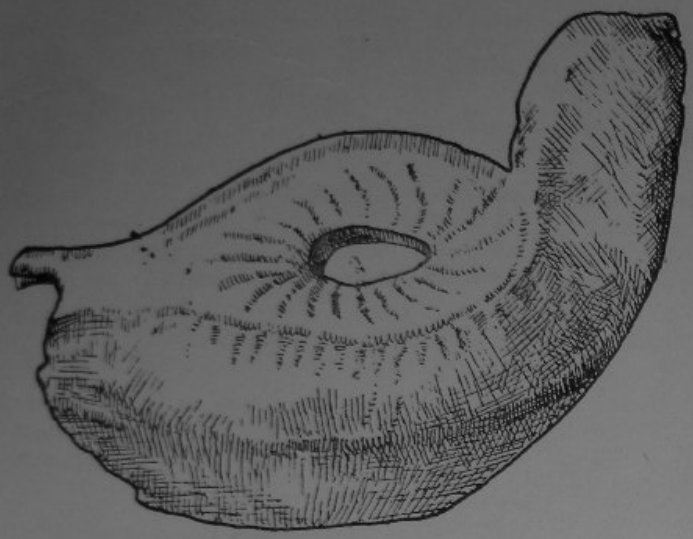

Обр. 17-б. Лампичка

продълговати половини. В задния край на лъка е поставено крушовидно топче на валцована ос. Фибулата е напълно запазена. Тя е подобна на тази от с. Николаево[1] и с. Яна (Софийско)[2]. 2. Бронзова гривна от обл тел, отворена, с леко надебеляване в единия й край. 3. Бронзова пръчка, увенчана с фигура на птичка, дълга 0,17 м и дебела 3—4 мм. Подобна пръчка е обнародвана от други археологически обекти в българската археологическа литература.[3] С въпроса за готската й принадлежност се занимава немският учен Vetters. Вземем ли под внимание обаче, че тази бронзова пръчица се намери с материали от късноантичния период (кръстовидна римска фибула) в с. Попина, не можем да се съгласим с твърдението на Vetters, че е готска, а по-вероятно е да приемем, че тя е употребявана от римските граждани.

Важно значение за изучаване на градището в с. Попина имат разкопките, проведени през м. септември 1954 год. под ръководството на М. И. Артамонов при участието на български и румънски археолози. В южната страна на градището, където можеше да се очакват жилищни и други съоръжения (за което показа работата и в изкоп № 3, извършен под ръководството на Ж. Н. Вържарова), започна изкоп № 1 (обр. 19 и обр. 20), който се явяваше непосредствено продължение на изкоп № 3. Изкопът бе с размери 283 кв. м[1] и всеки квадрат със страни 4 м × 4 м. Той бе ориентиран със страните на света. Находките се фиксираха по пикета на квадрата.

В квадрат A_1—E_4 бе снет първият щих (копка) на дълбочина от 0,20—0,30 м. Този пласт е хумусен, пронизан от корени, и в него се на-

[1] По линия А от изкопа работи Ст. Станчев, по линии Б — С. Георгиева, по линии Г и Д — Ст. Михайлов.

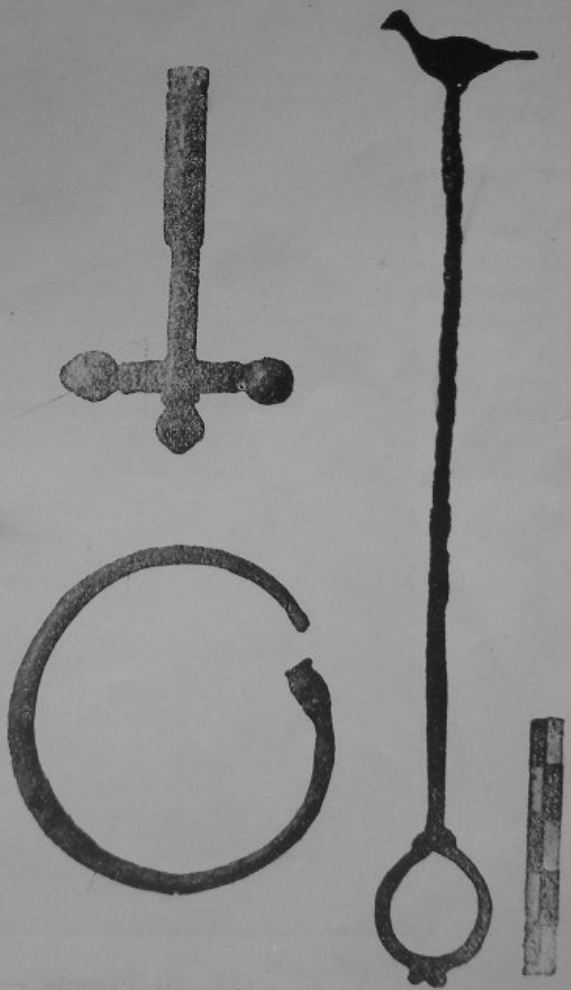

Обр. 18. Гробна находка

[1] ... Римското съкровище от Николаево, том IV, ИДАД, 1914, стр. 8.

[2] Н. Петков, Могилни и други находки от Софийско, ИБАИ, т. VII, 1933, стр. 371—378.

[3] Йордан Иванов, Кюстендилският хисарлък и неговите старини, ИДАД, кн. VII, София, 1920, стр. 105.

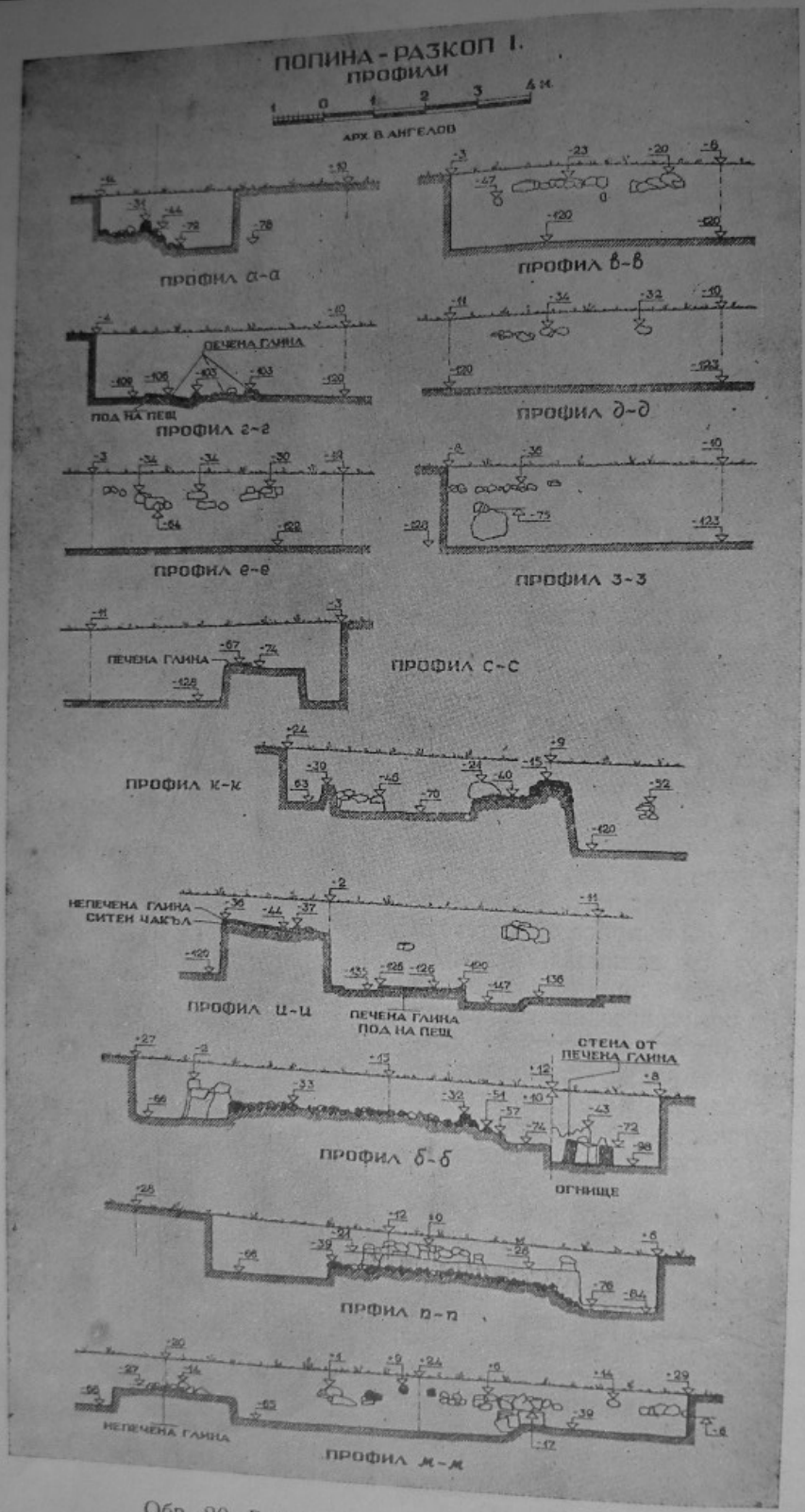

Обр. 20. Разрези — профили на изкоп № 1

мират отделни камъни, малки по размер, и в значително количество фрагменти от керамика, също и кости от животни. В квадрат $Г_2$—$Д_3$ (координат 1,20 м от $Д_3$ и 3,15 $Е_3$) бе намерена бронзова частица от пояс, с размери: дължина 0,038 м и ширина 0,8 см. На лицевата ѝ страна има орнамент, а на обратната ѝ страна — две гвоздейчета за прикрепване. Този наконечник по орнамент и техника е близък на намерените в България.[1] В квадрат $В_1$—$Г_2$ на един от камъните, който е с размери 0,20 м × 0,40 м, се забелязва знак, а в квадрат ГІ и ВІ се намери част от железен съд.[2] В квадрат $Е_3$—$В_4$ се откри точилен камък (брус). Той е изготвен от сланец и представлява каменна плочка с обточени краища. Има размери 0,24 м на 0,04 м. В същия този квадрат се намериха костено шило и глинен прешлен за вретено. Несъмнено прешленът има местно произхождение.

В същите квадрати бе снет и вторият щих (копка), на дълбочина 0,40 м — 0,45 м. Този пласт е със същия характер както и предидущият. В разни места на разкопаваната площ се откри група от камъни. Такива камъни се намериха и в квадрат $А_1$—$Б_2$, където те образуват нещо подобно на стеничка, разположена по диагонал. Купчина от камъни има и в квадрат $Б_1$—$В_2$, в ъгъла на $В_2$. В средата на квадрат $Г_1$—$Д_2$ се откриха няколко камъка. В квадрат $В_3$—$Г_4$ в ъгъла на $В_3$ се очерта замазка на пещ с размери 1,60 м. По форма тя се приближава до правоъгълник. При снемането на втория щих се намери голямо количество керамични фрагменти, много от които имат големи размери, а също и кости от домашни животни. От находките трябва да отбележим: 1. Византийска медна монета от Юстиниан II и София (563—578) (квадрат $Д_1$—$Е_2$). 2. Желязно ножче с размери: дължина 0,09 м, ширина 0,01 м (квадрат $Б_2$—$В_3$). 3. Железен предмет (кука) с размери: дължина 0,013 м и ширина 0,015 м (квадрат $Е_2$—$Е_3$). 4. Желязна огрибка с куха дръжка и елипсовидно сечение. В широката си част има дупчица за поставяне пирон в дръжката. Размери: дължина 0,13 м, диаметър на кухата част на дръжката 0,03 м (обр. 21-а) (квадрат $Д_1$—Е). 5. Кръгла желязна халка с външен диаметър 0,042 м

[1] Н. Мавродинов, Прабългарската художествена индустрия, Сб. Мадара, кн. 2, стр. 153.

[2] Д. В. Айналов, Церковные предметы и украшения, ИРАИК X, 1905, стр. 287—290, табл. 56, 57.

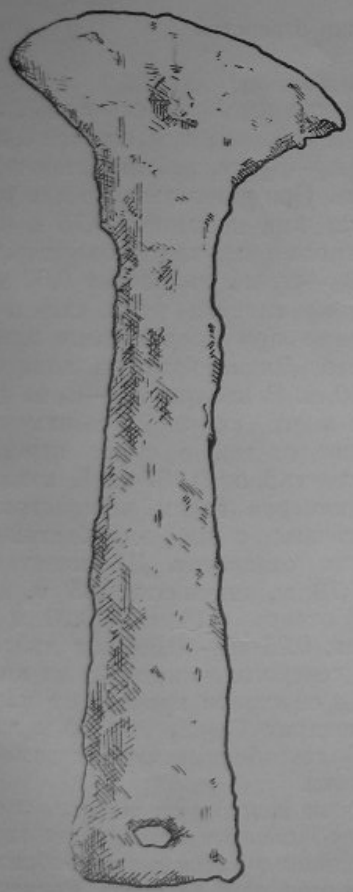

Обр. 21-а. Огрибка

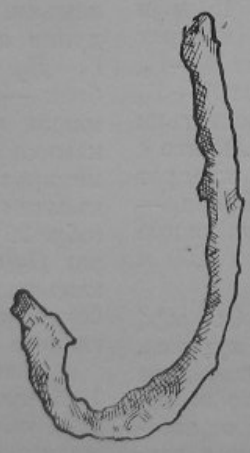

21-б. Въдица

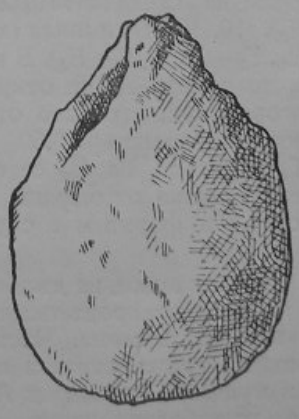

21-в. Звънец

Обр. 22. Пясъчник с две вдлъбнати малки отверстия

и вътрешен 0,035 м (квадрат А и $Б_2$). 6. Въдица, дължина 0,095 м, с кръгло сечение (квадрат $А_3$—$Б_4$) (обр. 21 7. Дрънкулка за животни (звънец) с крушообразна форма с размери: височина 0,05 м, ширина 0,038 м, в горната си част има два отвора (квадрат $Г_2$—$Д_3$, обр. 21-в). 8. Глинена тежест с размери: височина 0,072 м, ширина 0,056 м, дебелина 0,025 м (квадрат $Г_3$—$Д_4$). 9. Част от малко съдче, вероятно за топене на метал, изработено на ръка. Размери: дебелина 0,014 м, диаметър на дъното 0,052 м, височина 0,045 м и дебелина на стеничката 0,8 мм (квадрат $Б_1$—$Е_2$). 10. Костени шила (квадрат $В_3$—$Г_4$, $Г_1$—$Д_2$, $Г_3$—$Д_4$ и $Д_3$—$Е_4$). В квадрат $А_3$—$Б_4$ близо до пикета $А_4$ се откриват остатъци от изгорял под, вероятно от пещ, която е запазена в диаметър 0,50 м. В квадрат $В_3$—$Г_4$ в ъгъла на $В_3$ се очерта под — глинена замазка от огнище. В план тя има правоъгълна форма и е с размери 1,60 м на 1 м.

Третият щих е на дълбочина 0,60 м × 0,65 м. Пластът продължава да е хумусен, но с примес от глина. Частите от съдове и костите от животни са по-често на отделни купчини. В квадрат $А_1$—$Б_2$ се забелязва отрамбована глина, смесена с парченца от замазка и парченца керамика. Близо до пикета на $А_1$ по стеничка $А_1$ замазката е с дължина 2 м и ширина 0,40 м. В квадрат $А_2$—$Б_3$ се забелязват очертанията на яма. При разчистването ѝ се установява, че тя има диаметър 0,75 м и по всяка вероятност е изрита от повърхността. В квадрат $А_3$—$Б_4$ на дълбочина 0,60 м бе открит под на глинена пещ, сходна на откритите вече при предидущите изкопи на градището. Диаметърът на пода ѝ е 0,30 м — 0,40 м. В квадрат $Б_2$—$В_3$ на дълбочина 0,60 м от колче $В_1$ се намериха камъни. Един от тях е с две изрязани дупки с диаметър от 0,067 м. В квадрат $Г_1$—$Д_2$ бе намерен голям четиристранен блок — пясъчник с две вдлъбнатини с малки кръгли отверстия. Дължината на камъка е 0,70 м, ширината 0,35 м, диаметърът на отвора 0,18 м — 0,20 м от късата страна, 0,26 м — 0,30 м от дългата (обр. 22). В североизточния ъгъл на квадрат $Д_3$ и $Е_4$ се намери купчина от малки камъни. В квадрат $Г_1$—$Е_1$ на 0,60 м дълбочина от $Г_1$ се забелязва част от разбита глинена замазка.

Най-важни находки от този пласт са: 1. Желязна обковка от врата с две гвоздейчета. В единия край има халкообразно желязо, вероятно резе за врата. Размери: на плоската част дължината е 0,085 м, а

Обр. 22-а. Сърпообразен железен предмет

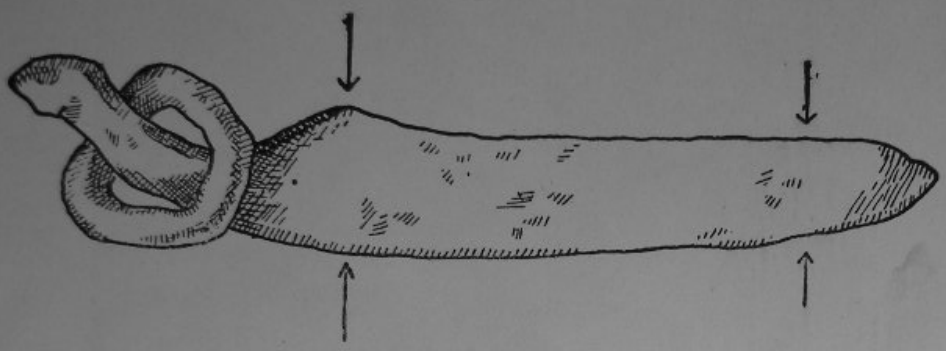

Обр. 22-б. Нож

ширината — 0,025 м. На халкообразната част дължината е 0,073 м (квадрат $Б_2$—$В_3$). 2. Железен плосък предмет, вероятно също така от врата с правоъгълна форма и в единия си край с халка. В средата има две една до друга пъпки. Размери: дължина 0,08 м, ширина 0,02 м, дебелина 0,05 м (квадрат $Г_3$—$Д_4$). 3. Железен предмет също така от врата. В единия си край той завършва с халка, а в другия с два издатъка, навярно също от халки. Размери: височина 0,066 м и диаметър на ухото 0,03 м (квадрат $Б_3$—$В_4$). 4. Сърпообразен железен предмет, който в едната си страна има дупка. Има дупки и в другата страна, обаче тя е отчупена. Дължината на дръжката е 0,08 м, на извитата част 0,073 м (квадрат $Г_3$—$Д_5$, обр. 22-а). 5. Железен нож с халка при дръжката, която е завита. Халката е с неправилна форма на конус. Размери на ножа: дължина 0,24 м и ширина 0,035 м. Размери на халката: височина 0,047 м и 0,041 м (квадрат $В_1$—$В_2$, обр. 22-б). 6. Подковообразна дръжка от ведро със завити краища, които завършват с надебелявания във вид на топчета. Дължина 0,275 м и височина 0,135 м (квадрат $Г_3$—$Д_4$). 7. Прешлен с леко сплесната и сферична форма (квадрат $Д_1$—$Е_1$). 8. Къс от пясъчен блок във формата на корито. Размери: дължина 0,11 м, ширина 0,08 м, дълбочина на коритото 0,06 м. Върху камъка е имало надпис, но от последния са запазени само буквите К и О (обр. 23).

По линия А на четвъртия щих започва здравата почва, а в някои места се срещаха малки фрагменти от късноантична керамика. В квадрат $А_1$ — $Б_2$ на дълбочина 1 м се намери глинена тежест във форма на пресечен конус с дупка през средата с диаметър 0·013 м. В квадрат $Г_1$—$Д_2$ цветът на пръстта от северозападния ъгъл е значително по-тъмен от цвета на пръстта в останалата част на квадрата. Пръстта е рохкава. Намерихме въглени и части от горели греди. В квадрат $Г_1$ — $Д_2$ се открива ивица от каменна настилка с широчина 4 м. Част от каменната редица е разрушена при строеж на по-късно съоръжение, вероятно жилище (обр. 24). За да се проследи направлението на каменната настилка — пътя, към изкопа се добавят от източната и от западната страна квадратите $Г_1$ и $Д_1$ и $Г_2$ и квадрат $В_4$ — $Г_5$. В квадрат $Г_2$ — $Д_1$ се намери част от глинен съд със зелена глазура отвън. Фрагментът има четири дупчици, наредени в една линия, които са служили при закърпване на съда. В квадрат $Б_1$ — $В_2$ до стеничката Б, на разстояние на 1 м от пикета $В_1$, на дълбочина 1 м от повърхно-

Обр. 23. Част от надпис върху камък с жлеб

стта бе открит под от пещ. Нейните размери са 80 × 70 см. От този под в посока към стеничката Б се проследява ивица от трамбована глина със следи на обгаряне. В квадрат $Б_2$ — $В_3$, на разстояние 1,20 м от пикета $Б_2$, на дълбочина 1 м се намери каменен блок с четириъгълно вдълбяване. Размери на каменния блок 0,45 м дължина, 0,10 м дебелина, 0,25 м широчина. Размери на вдлъбнатата част 0,15 м, широчина 0,10 м, дълбочина 0,20 м.

В квадрат $Б_3$ — $В_4$, близо до пикета $В_3$ на дълбочина 1,20 бе открит кръгъл под на пещ, с диаметър 1,35 м. Подът е от трамбована, силно изпечена глина, замазана върху редица от малки камъчета. Забелязват се остатъци от стена, също така силно изпечена. Дебелината на стената достига до 0,10 м.

В посока от стената В се очертава правоъгълна площадка (издатина) с дължина 0,70 м и широчина 0,45 м. Тя също е от изпечена глинена замазка върху редица от камъни. В квадрат $В_1$ — $Г_2$ на дълбочина 1 м, приблизително по средата на линия В, на площадката, перпендикулярно от тази линия, на 1 м има остатъци от глинена замазка с ширина 0,80 м. В същия този квадрат близо до пикета $Г_1$ на разстояние от него 1 м, на дълбочина 1 м се забелязва глинена замазка 0,45 м — 0,40 м. В квадрата $Г_3$ — $В_4$ близо до стеничката В на разстояние 1,5 м от пикета $В_3$, на дълбочина 1,30 м се намират два каменни блока, които са разположени успоредно един на друг на разстояние от 0,25 м. Върху повърхността им са направени вдлъбвания с ширина около 0,05 м и дълбочина от 0,03—0,04 м. Тези жлебове се намират един срещу друг и тяхното предназначение много вероятно е било да свързват напречни греди. Височината на камъните е около 0,80 м. В квадрат $В_1$ — $Е_2$ на 2,5 м от $Д_1$ и на същото разстояние от $Д_2$ на дълбочина от 0,80 м се намира разбит на части камък с размери 0,25 м × 0,30 м и с дебелина 0,10 м, с кръгла дупка в него с диаметър 0,015 м. На юг близо до този камък се намират други по-малки камъни, които са разположени в редица и образуват стена. Дължината на стената е 0,30 м и ширината ѝ 0,20 м. В същия квадрат до пикета $Е_2$ на дълбочина 0,30 м се откриха остатъци от под на пещ. Запазилата се част от пода покрай стената В е дълга 1,10 м и широка 1 м. В квадрат $Д_3$ — $Е_4$ от стената $Е_1$ на 0,015 м от пикета $Е_3$ се намира камък, обработен с жлеб, обърнат на изток. Паралелно с този камък на разстояние 1,5 м от $Е_3$ се

Обр. 24. Каменна настилка (път)

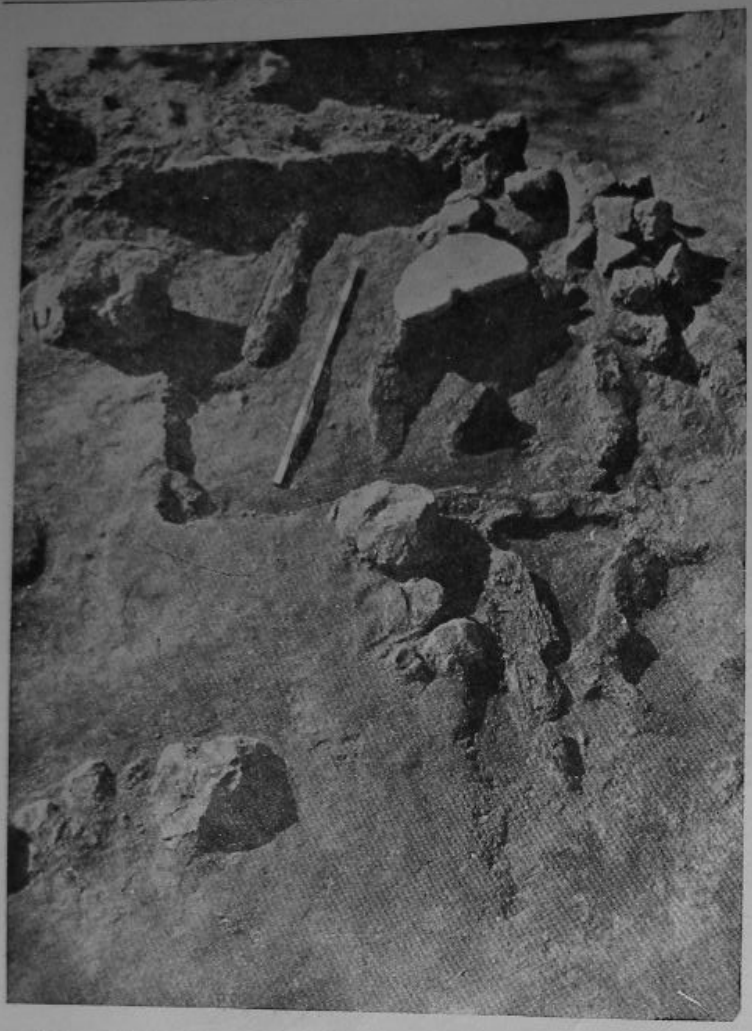

Обр. 25. Жилищно съоръжение — полуземлянка

ление не съвпада с посоката на пътя. Тук се откриват обгорели греди и отделно лежащи камъни, а между тях — половин хромел (обр. 25). Няколко от гредите са разположени в посока изток — запад. Други греди лежат перпендикулярно на пътя. Някои от гредите са с дебелина 0,16 м и дължина 0,80 м. Изглежда, че това са остатъци от срутена дървена конструкция на покрив. Вторият правоъгълен изкоп се намира в квадрат $Г_3 — Д_4$. Отчасти той излиза вън от границите на каменната настилка (пътя), в северна посока. Дълбочината на изкопа от повърхността е 0,70 м и е с размери 3 м × 3,5 м. Ако границите на този правоъгълен изкоп се определят от настилката на пътя, то неговата северна страна се очертава от частично запазилата се каменна стена във вид на големи плочи с дължина 0,70 м × 0,80 м и намиращите се около нея и до нея камъни с малка величина. При разчистването на първия изкоп (в квадрат $Г_1 — Д_2$) в югозападния му ъгъл всред пласт от въглени и пепел се намери златна монета от Юстин I (518—527). След вдигане на гредите в северозападния ъгъл на жилището се очерта огнище. То е изградено от ломени камъни и два от тях са добре обработени. Огнището е с размери: дължина 0,52 м, дълбочина 0,26 м и широчина 0,36 м. В него се откри на дълбочина от 0,40 — 0,60 м и останалата половина от хромела, намерен преди това. След като се разчисти пластът от 0,60 м — 0,80 м, в него се разкопаха много парчета от греди, изгоряла мазилка и се разкри глинобитен под на жилище, което лежи на 0,40 м по-дълбоко от повърхността на настилката на пътя. След снемането на пласта с още 3 — 4 см на пода се очертаха дупки с диаметър от 0,05 м — 0,08 м, разположени в ромбовидна форма. Размерите на жилището са с дължина 3 м и широчина 2,65 м. В жилище № 1 (квадрат $Г_1 — Д_2$) бяха намерени следните по-важни находки:

проследяват два реда от обработени камъни в квадрат $Г_1$.

В квадрати $Г_1 — Д_4$ по продължение на диагонала от пикета $Д_4$, перпендикулярно на североизточния ров на градището, минава широка ивица път (обр. 19), направена от дребни, малки необработени камъни. Широчината на този път е средно 4 м. Северният му край се ограничава от редица камъни с по-големи размери. От южната страна пътят рязко пада надолу до 45° и е на дълбочина 0,50 м. На същата страна върху част от пътя и перпендикулярно на него се забелязват два правоъгълни изкопа. По цялото протежение на каменната настилка (пътя) се забелязват следи от коловоз. Разстоянието между следите е 0,70 м. В квадрат $Г_1 — Д_2$ се очертава единият правоъгълен изкоп, който минава и в квадрат $Г_2 — Д_3$. В западната си част той със своето направ-

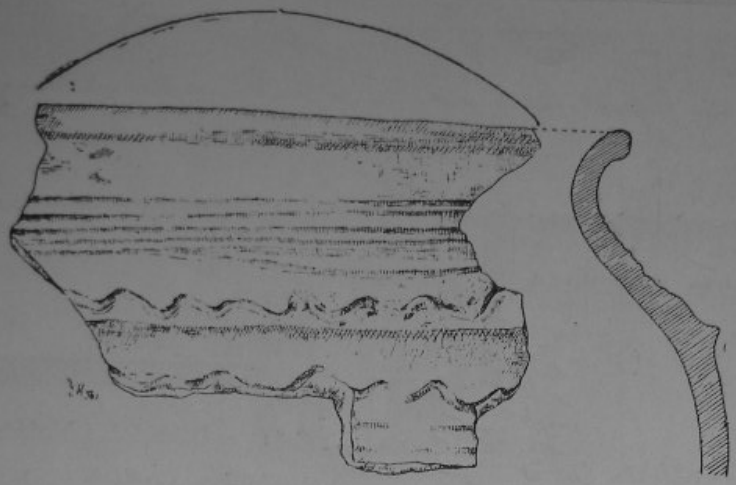

Обр. 26. Керамика от полуземлянка № 1

Обр. 27. Керамика от полуземлянка № 1

1) костилка от праскова или бадем на 2,90 м от $Д_2$ и 3,20 м от $Г_2$; 2) шило от кост на 2,20 от $Г_1$ и 2,70 от $Г_2$; 3) фрагмент от брус с дължина 0,09 м, широчина 0,08 м и дебелина 0,015 м. От голямо значение за попълване представата за жилището са костите от животни и части от глинени съдове. От откритите керамични фрагменти по-интересен е този, който представлява част от съд (гърне) със светлорозов цвят, с леко профилирано венче, с остър ръб по средата на тялото и вълни, нанесени над и под ръба. Правен е на грънчарско колело от глина със слаб примес от пясък (обр. 26). Всред керамичния материал бяха намерени и керамични съдчета, вероятно тигелчета за топене на метал или глеч (обр. 27). Малкото глинено съдче е с непрофилирано венче, има кафяв цвят, лъскава повърхност, плоско дъно и е с размери: диаметър на дъното — 0,045 м, на устието — 0,06 м, височина 0,27 м, дебелина на стеничката — 0,5 см. В квадрат $Г_3 — Д_4$ се очерта втори правоъгълен изкоп — помещение. При почистването на това помещение на дълбочина от 1,20 м от нивото на каменната настилка (път) в югоизточния му ъгъл се очерта огнище (обр. 27-а). Дъното на огнището е измазано с тънка глинена мазилка, опалена и червена. В насипа на огнището бяха намерени късове от керамика. Огнището е с размери 0,27 м × 0,53 м. В културното напластяване на това жилище изобилствуваха останки от кости на животни и керамични фрагменти. Тук броят на намерените костени шила е извънредно голям — 11. Това ни дава право да допускаме, че помещение № 2 е било използувано за занаятчийски (стопански) цели.

Благодарение на тези правоъгълни изкопи на пътя (каменната настилка) можаха да се определят границите на жилището. При това може да се твърди, че жилището е представлявало полуземлянка, част от която е вкопана в земята, а горната й част, като вземем под внимание обгорелите греди в жилище № 1, е имала

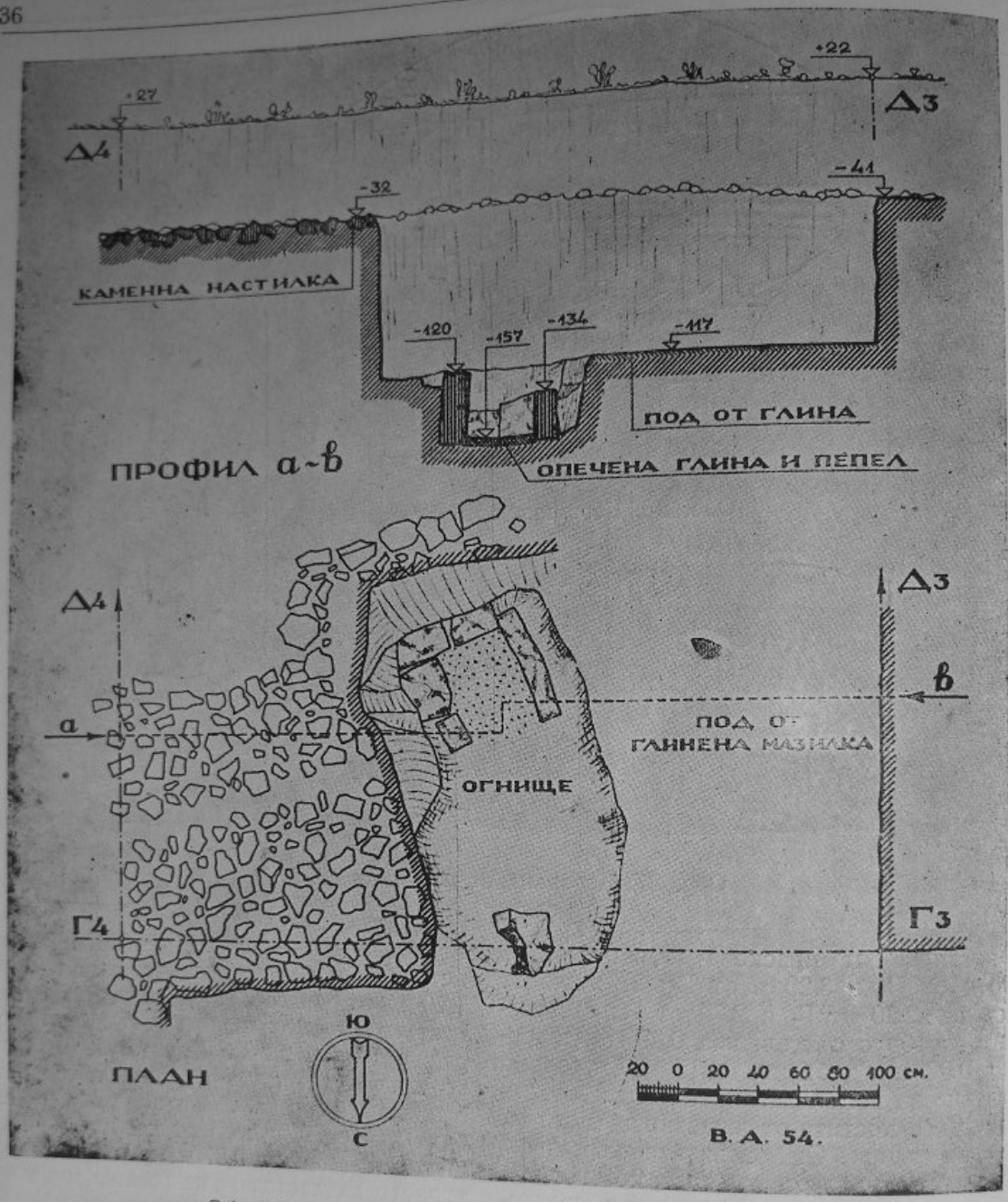

Обр. 27-а. План на кв. $Г_3$—$Д_4$, полуземлянка № 2

дървена конструкция. По всяка вероятност жилищни помещения е имало и на тези места в културния пласт на изкопаната площ, където се срещаха остатъци от пещи — главно от запазените им подови мазилки. Тези остатъци от пещи се откриха на различно ниво: от 0,20 — 1,20 м дълбочина.

Необходимо е да спрем вниманието си на керамиката, която до известна степен ще ни позволи да определим живота на това поселение. В щихове (копки) 1-ви' 2-ри и 3-ти се намери голямо количество керамика. Тя бе разпределена неравномерно по разкопаната площадка. Керамиката се откри главно на тези места в културния пласт, които имаха по-тъмен цвят и рохкавост. Вероятно там са се намирали жилища, които не ни се удаде да проследим. Ако в основата на класификацията на керамичния материал поставим техниката на изработването и профилите на съдовете, то

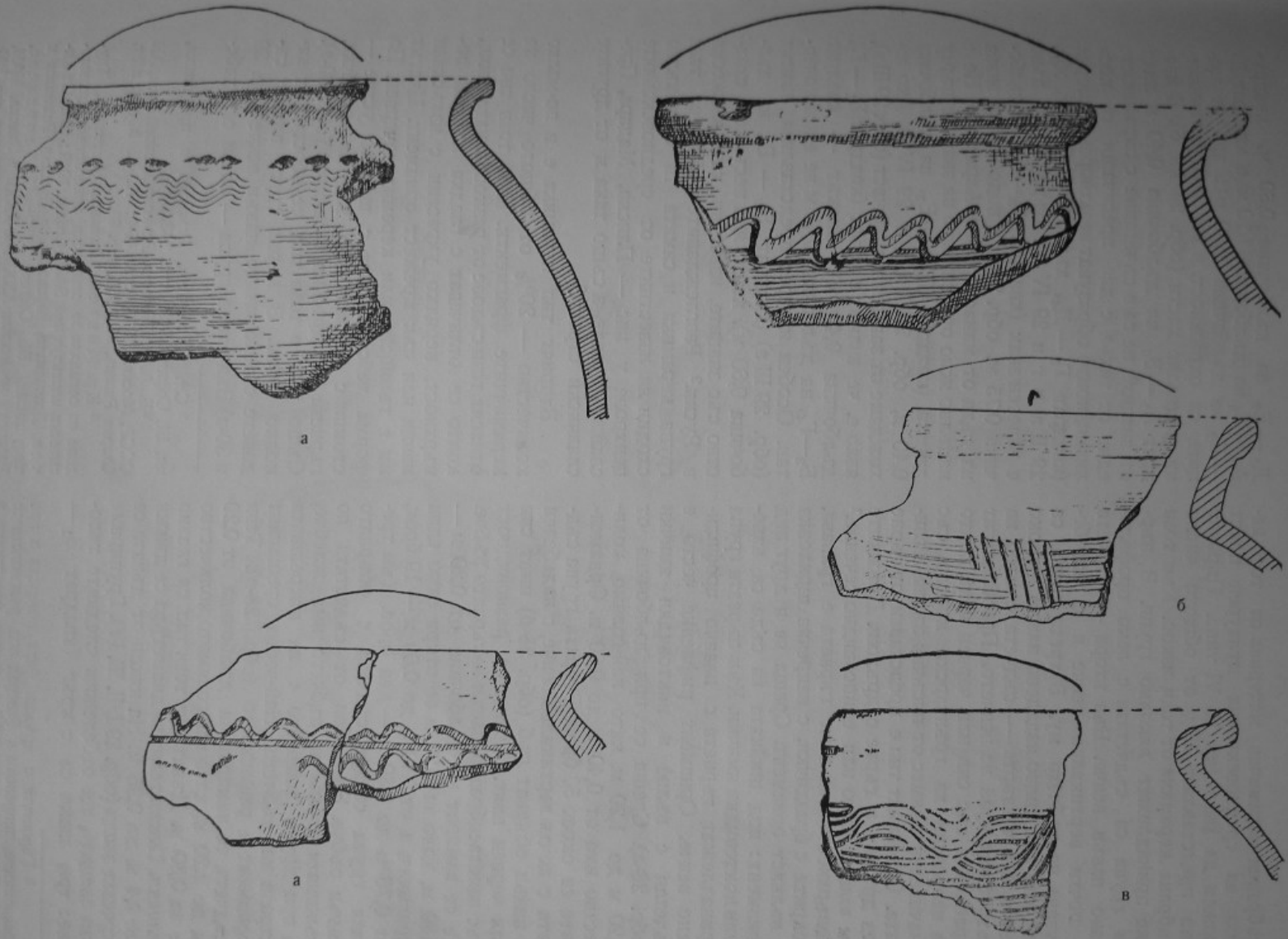

Обр. 28. Керамика първи тип; а — първа група; б — втора група; в — трета група

събрания керамичен материал от този изкоп на средновековния културен пласт можем да разделим на VI типа. Първият тип представлява 75% от общото число събрана керамика от този изкоп. Към този тип принадлежат няколко групи. В първа група са съдчетата с леко профилирано навън венче. Във втора — съдчета с почти вертикално венче и с надебеляване на ръбчето му. В трета група са съдчета със силно издадено навън широко венче, а в четвърта — съдчета с жлеб на вътрешния край на венчето. Преобладават фрагменти със сив или червен цвят, които са направени на грънчарско колело, със значителен примес от пясъчни зърна в глината. Основният тип е представен от гърне без дръжки и гърне с дръжки. Дръжките им имат плоско или елипсовидно сечение.[1] Повърхността на тези гърнета е грапава, покрита с браздички, с напречна шриховка и вълнист орнамент. Среща се и друг вид орнамент: под шийката на съда са нанесени ноктовидни ямички. Към първата група принадлежат гърнета с плавно профилирано венче. Орнамент рифление често е съчетан с вълнà и ноктовидни ямички (обр. 28-а). Среща се при дълбочина от 0,20 м до 1,20 м, като най-голямо количество има от 0,40 м до 0,60 м. Орнаментите са около 50 броя. Втората група съдчета с почти вертикално венче, с надебелен и навън обърнат ръб (обр. 28-б) имат сив или червен цвят. Среща се разновидност със запетаеобразно, навън извърнато ръбче. Те се намират на дълбочина от 0,20 м — 0,80 м, като на 0,20 м се откри само един фрагмент, а от 0,40 м до 0,60 м — 19 броя, от 0,75 м до 0,80 м — два броя. Към третата група спадат съдчета с обърнато навън ръбче. На някои от съдчетата по външната страна на ръбчето има жлебче, а при други жлебчето е на вътрешната страна на ръбчето. Най-често срещаният орнамент е рифлението (обр. 28-в). Тези съдчета се намират на дълбочина от 0,20 м до 1,20 м, като най-голямото количество е на 0,80 м. Дъната от този тип са главно плоски. Показателят на диаметъра се движи от 0,4 м до 0,95 м. На някои от дъната се срещат знаци (обр. 29 I, II, III, IV). Групираме ли знаците, ще отбележим следните типове: три знака са с кръг (квадрат $В_1$ — $Д_1$ — $Е_2$ на дълбочина 0,60 м, квадрат $А_1$ — $Б_2$ на дълбочина 1,20 м и квадрат $Д_1$ — $Е_2$ на дълбочина 0,60 м); два от знаците са окръжност, в която са разположени радиално хасти (обр. 29 I а, б). В квадрат $А_1$ — $Б_2$ на дълбочина 0,40 м шест от знаците не са в съчетание с окръжност: един от тях е с две пресичащи се коси линии, които образуват незатворена осморка (квадрат $Г_3$ — $Д_4$, дълбочина 0,40 м, обр. 29 II а и г и 29 IV в). Върху друго дъно е нанесен знак (квадрат $А_3$ — $Б_4$, на дълбочина 0,75 м, обр. 29 I г), подобен на знака на съда от манастира на Аврадака.[1] Не е напълно ясно очертанието на знаците върху дъната (квадрат $Д_2$ — $Е_3$, на дълбочина 0,40 м, обр. 29 II в, д и 29 IV б). Ако изхождаме от запазената му част (обр. 29 III в), явно е, че знакът е кръст (квадрат $В_1$ — $Г_2$, дълбочина 0,40 м). Знакът — квадрат $Б_3$—$Г_4$, на дълбочина 0,40 м не е ясно очертан. Особен интерес представлява знакът (обр. 29 III а) (квадрат $Б_3$ — $В_4$, на дълбочина 0,60 м), който има несъмнено сходство със знаците, известни като княжески в Русия.[2] Разглежданите знаци от тази група керамика и самата тя са напълно сходни на известните от средновековните центрове у нас — Плиска, Мадара, Преслав и другаде, а също така и от другите славянски страни.[3]

Вторият тип керамика е в по-малко количество — 20% от общото число на керамичните фрагменти. Към този тип се отнасят тези съдове от разкопаваната площ, които се отличават с гладка лъскава повърхност, нерядко украсени с излъскани ивици или пък мрежест орнамент. Цветът им е тъмносив или керемиденочервен. По форма те са съдове с широко устие — стомни с дръжка във вид на тръбичка, гърнета без дръжки и панички (обр. 30-а). Също така в този тип се обособяват няколко групи. В първа група влизат съдовете с леко завито навън венче (обр. 30 и 30-а) Във втора група — онези с надебе-

[1] Гърнетата с дръжки бяха намерени и при разкопките, направени в Разград под ръководството на С. Георгиева през 1953 г., и при разкопките в Преслав, ръководени от Йорданка Чангова.

[1] Ст. Станчев, Разкопки и проучвания, кн. III, София, 1949, стр. 143.

[2] Б. А. Рибаков, Ремесло древней Руси, АН СССР, Москва, 1948, стр. 494; А. Л. Монгайт, Старая Рязань, М., 1955, стр. 81.

[3] Кр. Миятев, Славянска керамика, Трудове на секцията за славянска археология, Археологически институт при БАН, София, 1948; Ст. Станчев, Домашната керамика от Преслав, Разкопки и проучвания, III, София, 1949; С. Георгиева, Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 22; А. Л. Монгайт посоч. съч. стр. 124.

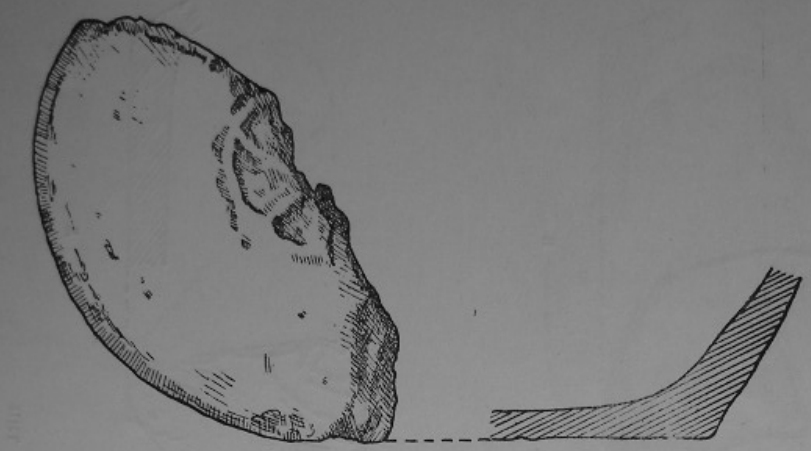

а

б

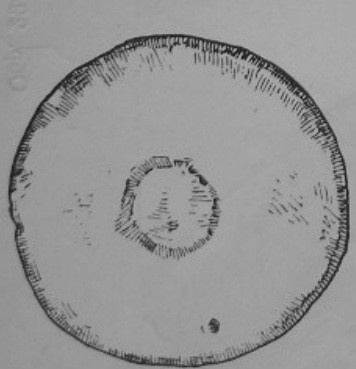

в

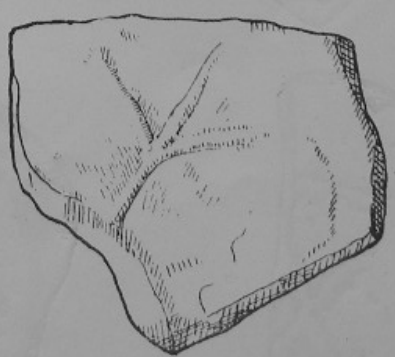

г

Обр. 29-I. Знаци върху дъна на керамика от I-ви тип

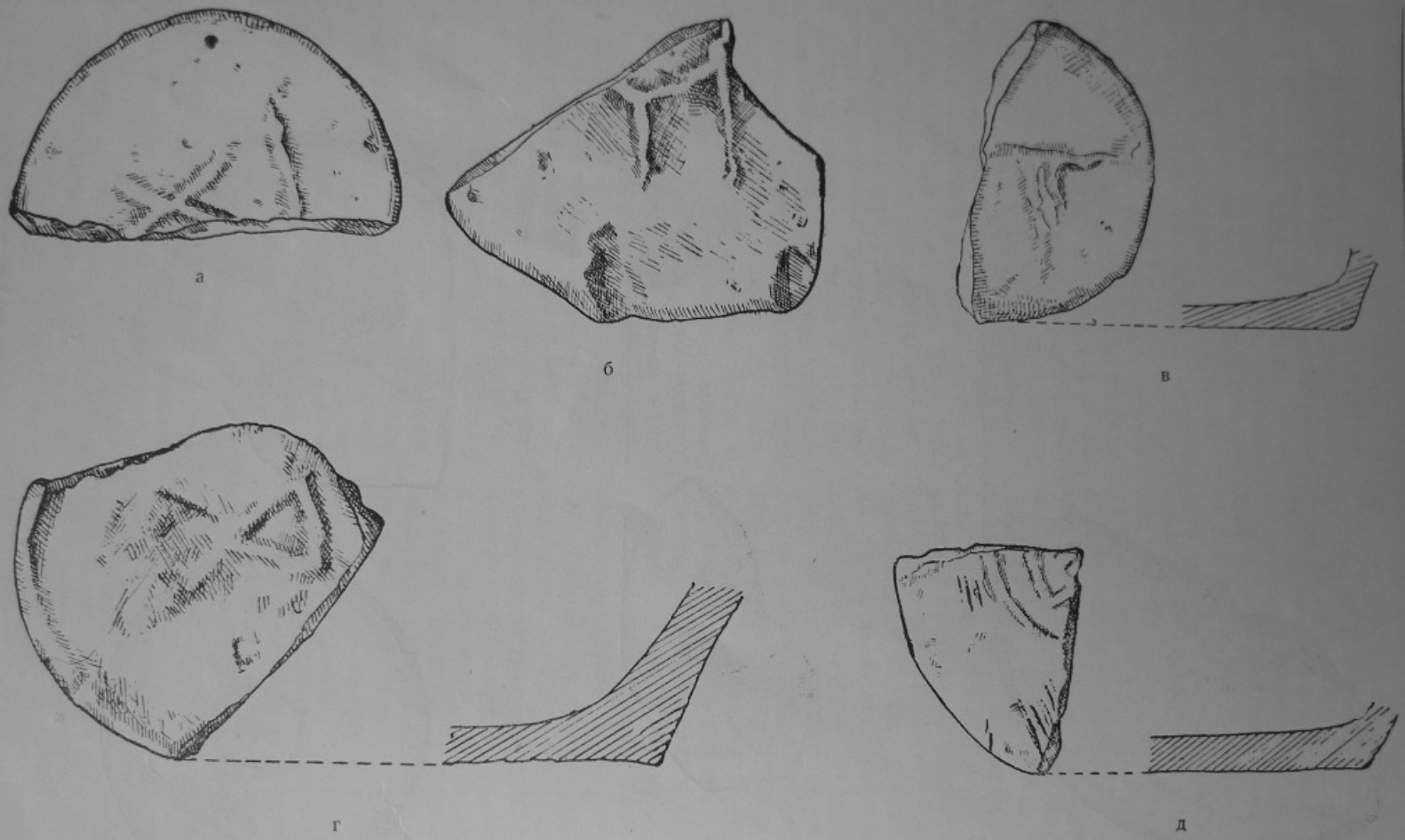

Обр. 29-II. Знаци върху дъна на керамика от първи тип

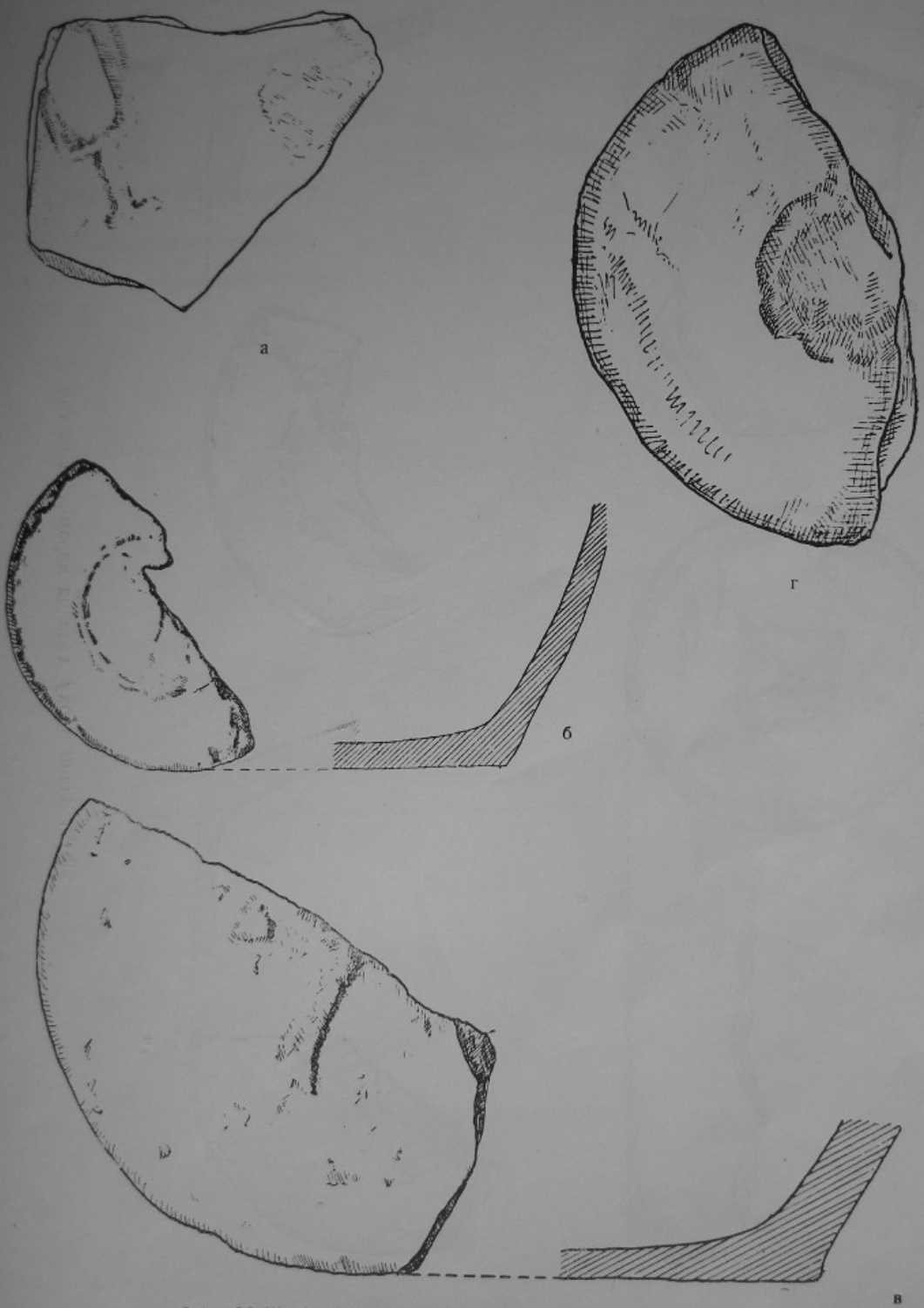

Обр. 29-III. Знаци върху дъна на керамика от I-ви тип

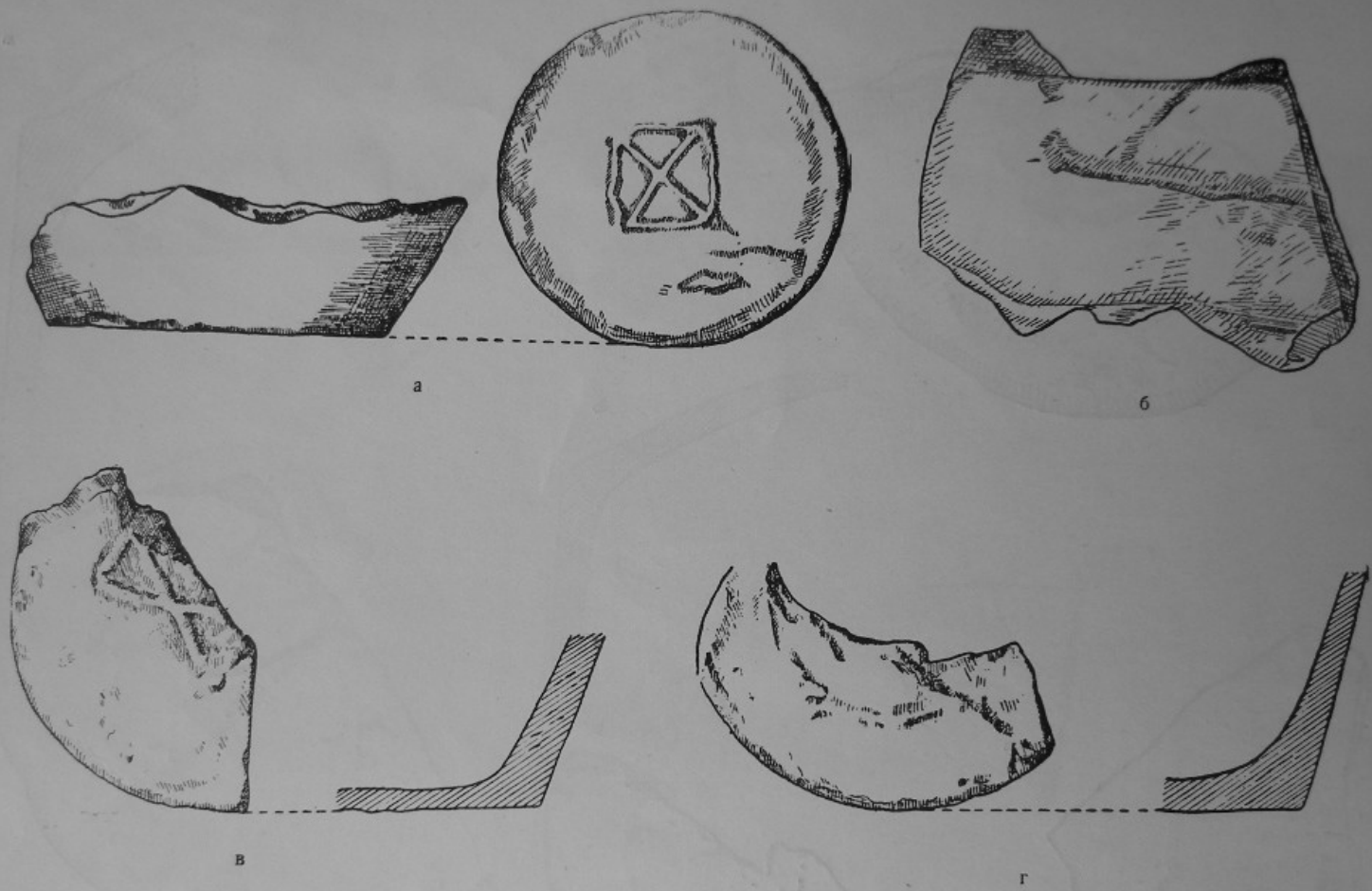

29-IV. Знаци върху дъна на керамика I-ви тип

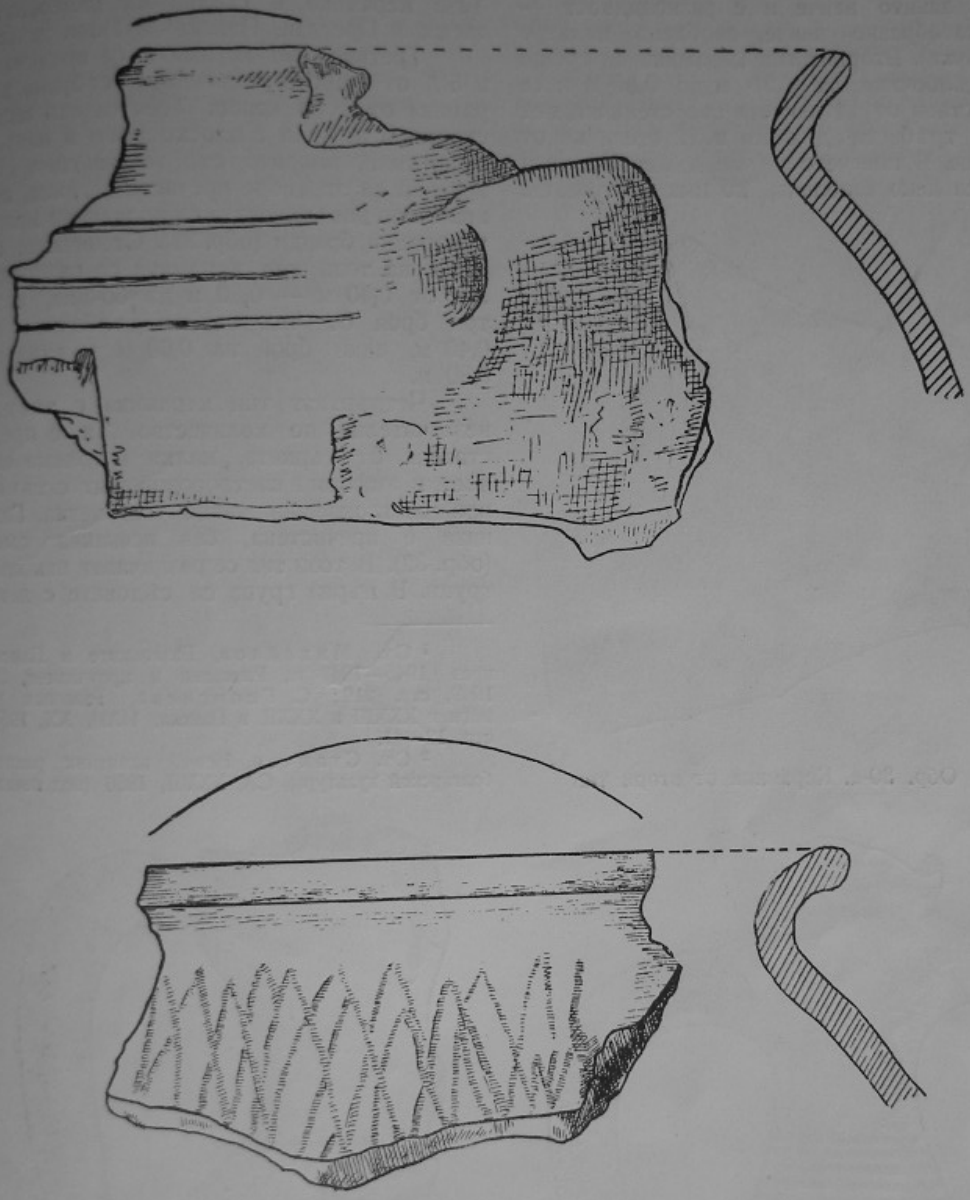

Обр. 30. Керамика от втори тип

лено завито венче и с разновидност — запетаеобразно венче, заоблено навътре (паничка). Вторият тип керамика се среща на дълбочина от 0,20 м до 0,80 м и се представя от 14 венчета със стенички, пет броя тръбести дръжки и 22 стенички от съдове. В повечето случаи дъната на този тип са леко заоблени, но има и отрязани.

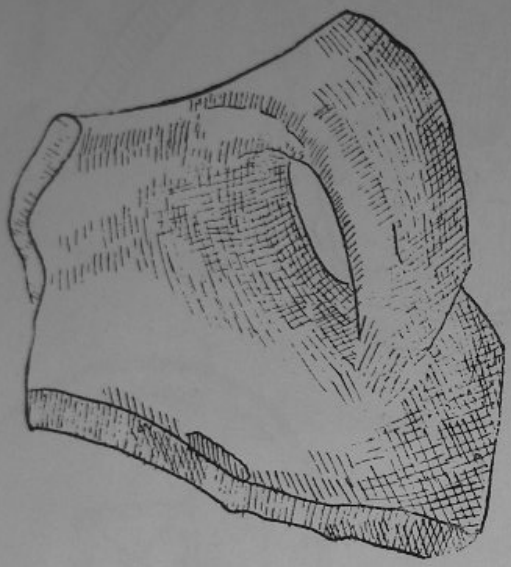

Обр. 30-а. Керамика от втори тип

Тази керамика е сходна на намерената засега в Преслав, Плиска[1] и Нови пазар[2].

Третият тип керамика се представя в 5% от общото количество събрана керамика от този изкоп. Това са най-често стомни и амфори с плоско дъно и издължено тяло, покрито със зелена глеч. Направени са от добре пречистена глина, понякога по повърхността са прокарани прави успоредни бразди (обр. 31). Стеничките от дъна на този тип керамика се разпределят от 0,40 м — 0,80 м дълбочина, като три броя от тях са на дълбочина от 0,40 м, един брой на 0,60 м и един на 0,80 м.

Четвъртият тип керамика е твърде незначителна по количество. Тя е представена от гърнета, малки и големи съдове и амфори в светлорозов цвят с тъмно или светлокафяви ивици или петна. Глината е пречистена, без всякаква смес (обр. 32). В този тип се различават няколко групи. В първа група са съдовете с леко

[1] Ст. Михайлов, Разкопките в Плиска през 1945—1947 г., Разкопки и проучвания, III, 1949, стр. 219; С. Георгиева, Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 12—41.

[2] Ст. Станчев, Новый памятник ранней болгарской культуры, СА, XXVII, 1956 (под печат).

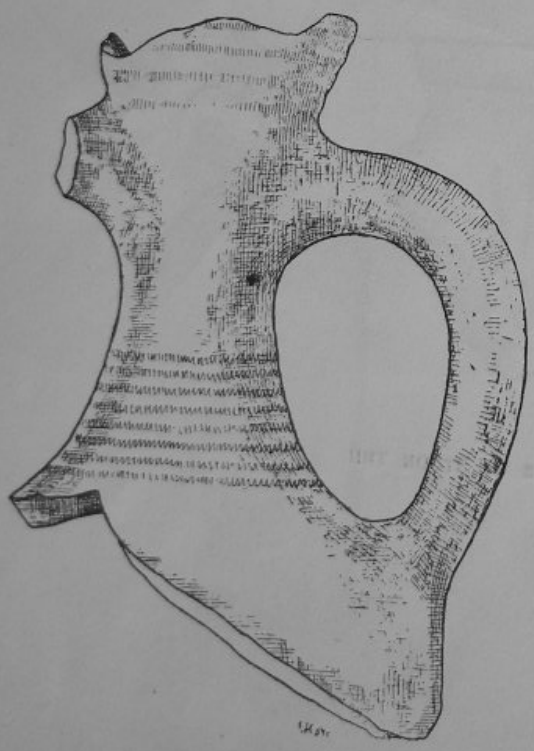

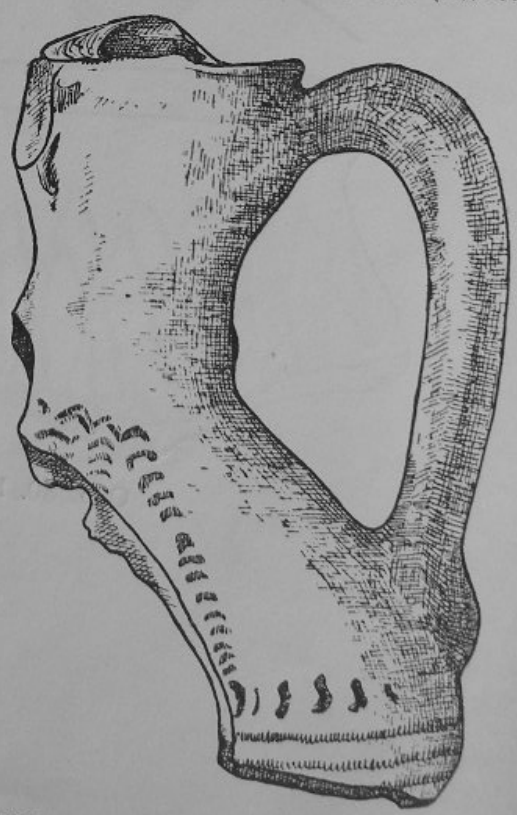

Обр. 31. Керамика от трети тип

извито навън венче; във втора— с надебелено венче; в трета са съдовете с високо тясно гърло, което се разширява и има извърнат навън ръб; в четвърта група са съдовете с право устие, непрофилирано, с надебелен ръб. Дръжките от този тип са широки, тръбести, плоски и с жлеб по средата. От този тип керамика бяха намерени фрагменти. На дълбочина от 0,40 — 0,50 м — два фрагмента: стенички и устие на гърне; на дълбочина 0,60 м — седем фрагмента, от които две плоски дръжки, две дръжки, едната от тях с жлеб. На дълбочина 0,80 м бяха намерени една стеничка и част от устие на съд.

В петия тип керамика се обединяват гърнета, амфори, амфороподобни стомнички, тънкостенни, правени на грънчарско колело, с отрязано гърло, в светлочервен цвят. На дълбочина от 0,40 м се намери амфороподобна стомничка с високо право гърло, с непрофилирано венче и със запазена част от дръжка. На дълбочина 0,40 м се откри гърло на амфора с две дръжки, едната от тях със запазена част. Ръбът на устието е заоблен, надебелен и извит навън; близо до основата на едната дръжка има врязан с острие след изпичането знак (обр. 33). Гърне с отсечено дъно, което има огледална повърхност. На дълбочина от 0,80 м се намират стенички от амфори. Тяхната повърхност е набраздена с плитки широки ивици. Прави впечатление, че има извънредно много малко фрагменти от този тип.

Шестият тип керамика е представен от стенички от гърнета, които са с вдлъбнати линии, с отсечени дъна, тънкостенни и направени от добре пречистена и изпечена глина. Към този тип спадат устия от гърнета с дръжки. Дръжките започват от ръба на устието и имат елипсовидно и кръгло сечение. Шестият тип се среща на

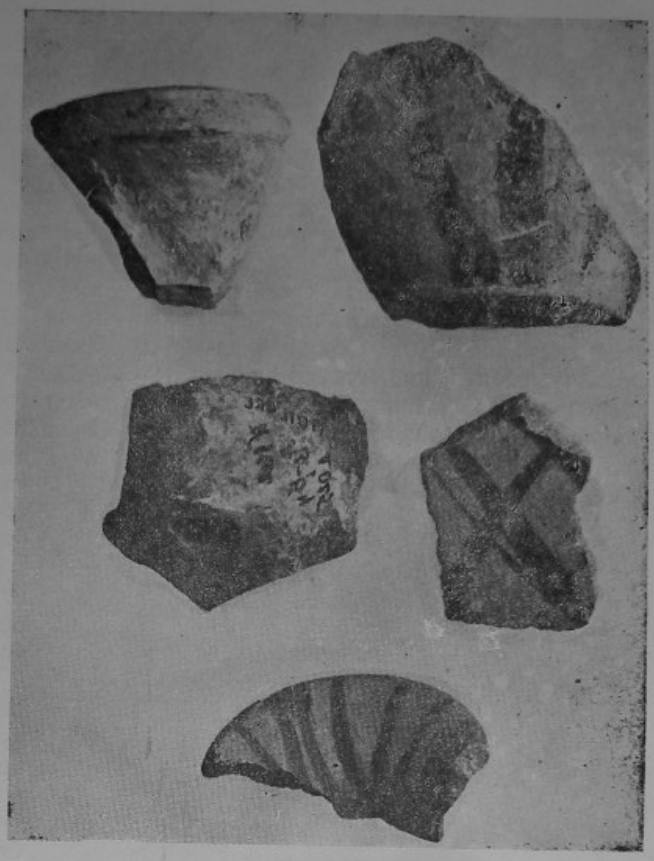

Обр. 32. Керамика от четвърти тип

дълбочина от 0,40 м до 1 м. Стеничките (обр. 34) се намериха на дълбочина от 0,20 м до 0,60 м — 2 броя. Откриха се и стенички с дръжчица и кръгло сечение с право венче и малко жлебче от вътрешната страна на дълбочина от 0,70 м. Дъната се намериха на дълбочина от 0,20 м до 0,80 м: на 0,20 м — един брой, на 0,50 м — един брой, на 0,60 м — три броя, на 0,70 м — три броя.

Освен керамика от средновековен пласт се намери и антична керамика: фрагменти на стени от амфори с дълбоко врязани жлебове; канички; ойнохое; похлупаци; дъна; венчета от гърнета с жлебове по средата или близо до гърлото и гърнета с широк, извит навън ръб. Всички те са тънкостенни. Нанесените по повърхността леки линии им придават вълнообразна повърхност. Античната керамика изкопахме на дълбочина от 0,80 м. Преобладаващ тип е амфората със сравнително висока шийка с плътен, заоблен навътре и завит ръб. От средата на шийката излиза масивна дръжка, гладка или прорязана с две-три ивици. Към амфорите се отнасят и фрагменти на малка амфора със запазена дръжка. Амфора с къса шийка, под ръба на устието ѝ излиза масивна дръжка с почти кръгло сечение. Амфори с вретеновидни дъна, които имат сив цвят и доброкачествена глина. Каничка (запазен е незначителен фрагмент от нейното устие) и ойнохое, от което е запазена малка част. Намериха се и части от похлупаци с цилиндрична форма.

Обстоятелството, че керамиката от първи тип се намира в повечето случаи на дълбочина, на която се намира и керамиката от втория тип, и имат значително сходство помежду си в профилите на съдовете, ни дава право да ги разглеждаме като употребявани в един и същ период от време. Що се отнася до фрагментите от третия тип керамика, която бе събрана главно на дълбочина до 0,40 м, няма съмнение, че тя принадлежи към по-късно време, отколкото първият и вторият тип керамика. Ако отчетем и обстоятелството как и къде са били намерени керамичните фрагменти от четвърти

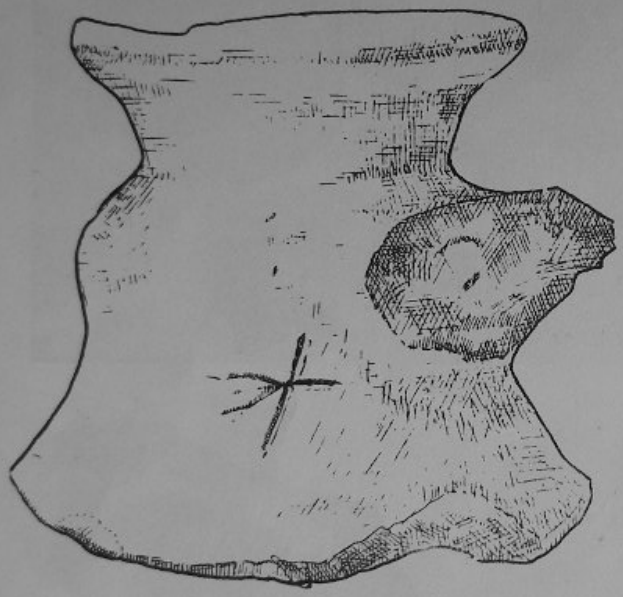

Обр. 33. Керамика от пети тип

Обр. 34. Керамика от шести тип

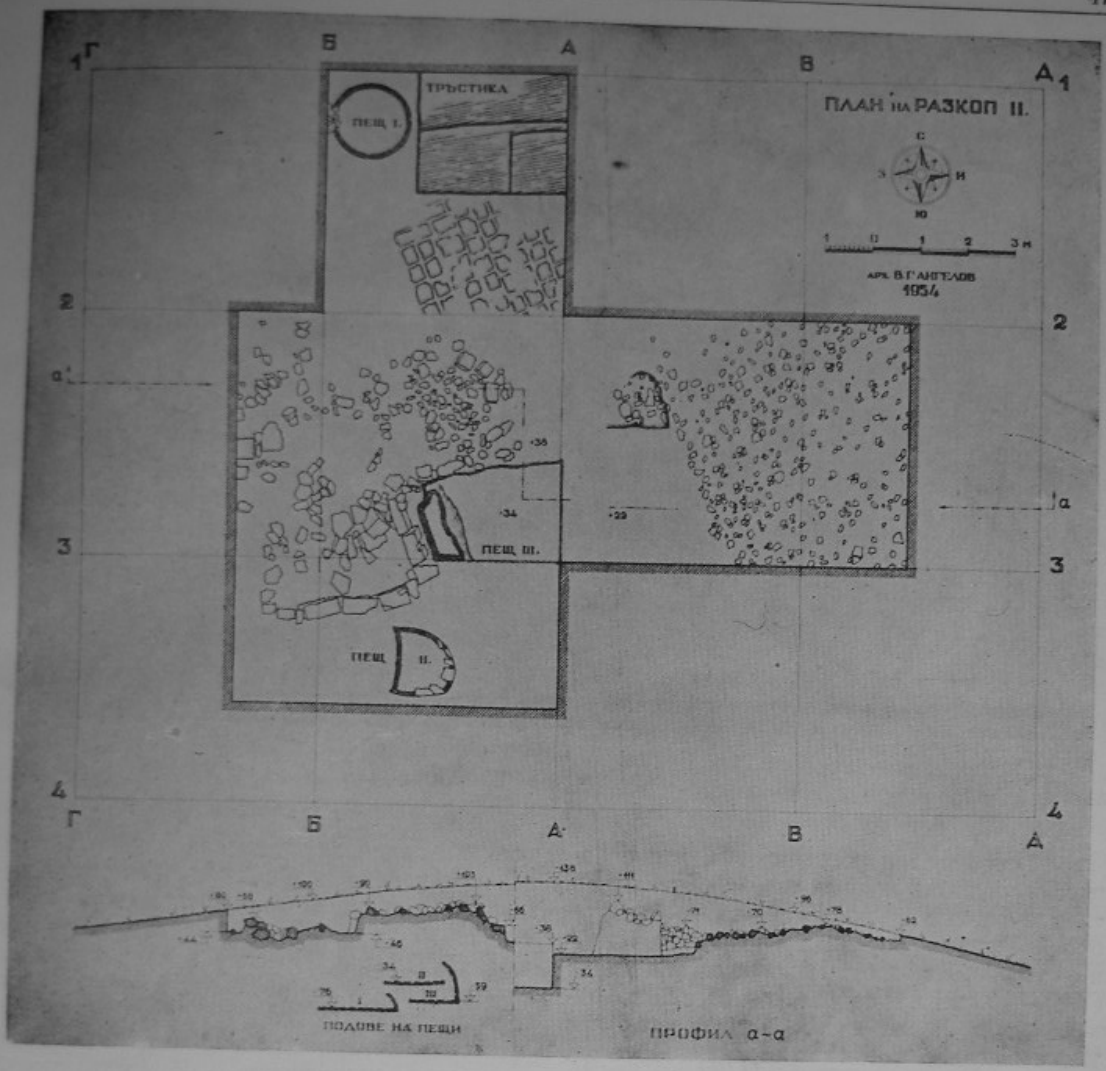

Обр. 35. Общ план на изкоп № 2

и пети тип керамика, ще трябва да допуснем, че това е керамика, която се е употребявала едновременно с трети тип. Керамиката, намерена извън културния средновековен пласт, е от дълбочина на 0,80 м до 1,20 м, и то с находки от късноантичния период, и се датира IV — VI в. както от нашите археологически находища[1], така също и от тези на румънска[2] и съветска територия[3].

При определяне времето на първата и втората група керамика трябва да се има предвид, че подобна керамика има и в другите средновековни български центрове — Плиска, Преслав, Разград, Мадара, Нови пазар, Кадъкьой и пр. — и може да се отнесе към края на VIII — IX в. Керамиката от втората група е в близко сходство с т. н. „салтовомаятски тип керамика“ (VIII — XI в.). Засега не може да се даде точна датировка на керамиката от първия и втория тип, намерена в селището край с. Попина, но няма съмнение, че нейната датировка не противоречи на тази, която досега се дава от румънските и съветските археолози, т. е. края на VIII в. до XI в.

[1] С. Георгиева, Разкопки на обект S в „Горното градище“ при с. Кадъкьой, ИАИ, т. XVIII, 1952, стр. 272.

[2] R. et Ek. Vulpe, Les fouilles de Poiana, Dacia, III/IV, 1927/1932, p. 310, fig. 86, 87; C l. Stefan, Dinogetia, Dacia, III/IV, p. 414, fig. 17.

[3] В. Ф. Гайдукевич, Боспорские города, I, МИА СССР, № 25, 1952, М.—Л., стр. 100.

Обр. 36. Изкоп № 2

Третият тип керамика, която е напълно подобна на стомни с издължено тяло и плоско дъно със зелена глазура от Преслав и други (датиращи от X в.)[1] и е сходна на тази от средновековния пласт (VIII — X в.) в Херсонес[2], можем да отнесем към X в. Керамиката от четвърти тип е напълно сходна с тази от Преслав, Търново и др. средновековни центрове, тъй наречен „среднобългарски тип", и се датира от XII в. Макар че хронологията на керамиката от четвърти тип (рисувана) все още не може да се изясни точно, все пак по развитие на формите тя има много общо с керамиката на втория тип (завито надебелено венче и дръжки във вид на тръбички), което ни дава основание да я отнесем към VIII — IX в.

Разглежданият керамичен материал от поселението край с. Попина е интересен преди всичко защото е масов. При това той се представя от съдове, употребявани за кухненски нужди, най-често гърнета, стомни и амфори. Керамичният материал свидетелствува за значителното разпространение на съдове през средновековния период и ни убеждава в сходството на керамиката през този период с тази от Плиска, Преслав и др.; говори за единност в средновековната култура. Като вземем под внимание рисуваната керамика, трябва да признаем, че в нея могат да се проследят специфични особености, които при по-пълното им проучване ще дадат възможност за определяне на последната керамика като локална група.

С цел да се изследва посоката на каменната настилка (пътя) и да се премине към систематично изследване на вала бе взето решение да се започне изкоп № 2 в югоизточната страна на градището с размери 78 кв. м (обр. 35). Този изкоп даде съществени резултати. След почистването на четвъртия щих (копка) в североизточния ъгъл на квадрат $А_1$ — $Б_2$ се откри силно трамбована пръст, върху която личат следи — отпечатъци вероятно от тръстика. На дълбочина 0,30 м под този пласт се откри втори пласт със същото устройство, а под него — трети такъв пласт. Отпечатъците са овъглени. На дълбочина 1,65 м от колче $А_2$ и

[1] Йорданка Чангова, цитираното съчинение.

[2] В. Ф. Гайдукевич, Боспорские города, МИА СССР, № 25, М.—Л., 1952, стр. 51.

на 0,20 м от най-долния слой, покрит с тръстика (камъш), се откриха следи от група правоъгълници в почти успоредна посока на източния вал (обр. 36). Тези правоъгълници вероятно са от чимове със сивочерна глинена пръст. След почистването на черната пръст се изясни, че чимовете са оставили отпечатъци в жълтата глина, която е примесена с дребни варовити камъчета и слама. Гнездата на чимовете са с размери: 24 × 32 × 3, 31 × 22 × 4, 28 × 24 × 4 и 22 × 26 × 3. Чимовете не са лежали на хоризонтална основа: едната страна на гнездото е по-дълбока, докато противоположната често пъти излиза на нула. За отбелязване е, че чимовете и камъшът са наредени успоредно на каменната настилка (пътя), т. е. перпендикулярно на линията на източния вал. Следи от чимове се откриват и в квадрати $А_2$ — $Б_3$ и продължават в квадрат $А_3$ — $Б_4$.

Макар да няма аналогии в археологическата литература, които да ни помогнат при изясняване на това съоръжение, позволяваме си да смятаме, че то се отнася до устройството на вала. Устройството е било следното: на известна височина върху здравата жълта пръст е бил поставен тънък пласт от глина, в която е имало примеси от слама и варовити камъчета. Върху този глинен пласт са били наредени чимовете. След като те са били трамбовани и уравнени, върху подравнената повърхност е поставяна трамбована глина на дебелина 20 — 25 см, а върху нея — тънък слой камъш, който от едната страна е свързвал трамбованата глина, а от другата е служил като основа на по-горния пласт. Над този пласт се редуват отново камъш и трамбована глина. И така върху основата на чимове, разположени почти шахматообразно, са се издигали един над друг три трамбовани пласта, между които и камъш.

В изкоп № 2 бяха открити няколко пещи, напълно сходни на по-рано описаните (вж. обр. 35 и 36). В северозападния ъгъл на квадрат $А_1$ — $Б_2$ от този изкоп, на дълбочина 1,40 м, се откриват следи от пещ, сравнително добре запазена. Диаметърът ѝ е 1,25 м. Подът ѝ е гладка глинена замазка, която е положена върху основа от дребни камъни с дебелина 0,02 — 0,03 м. Височината ѝ е била между 0,45 м — 0,52 м. От сводестата ѝ част е запазена само 0,30 м височина. Стените на пода ѝ са с дебелина до 0,05 м, а в долния си край (при пода) — 0,06 — 0,07 м. Откъм запад пещта има врата, широка 0,48 м. При откриването на пещта вратата ѝ бе затисната с три камъка. Почти срещу вратата, на около 0,30 м южно от оста, която минава през вратата, в стената се намира отвор с елипсовидна форма, с размери 0,12 × 0,08 м. В квадрат $А_3$ — $Б_4$ в северната му половина, на дълбочина 1 м от колче $А_3$, се откриха също така останки от глинена пещ. Тя е разрушена. Запазена е част от пода ѝ и малка част от южната стена. Диаметърът ѝ е 1,05 м. В югозападния ъгъл на квадрат $А_2$ — $Б_3$, на 1,60 м дълбочина западно от колче $А_3$ по линия $А_2$ — $Б_3$, се откри част от глинена пещ. Височината на запазения свод е 0,51 м. Устройството ѝ е както на описаните вече пещи. Подобна пещ бе намерена и в квадрат $А_3$ — $Б_4$.

Трябва да бъде отбелязано откритото правоъгълно помещение (квадрат $А_1$ — $Б_2$, $А_3$ — $Б_4$ и $Б_3$ — $Г_4$), изградено от едри дялани каменни блокове, между които има и такива с жлебове. Зидът е изграден от три редици камъни, споени помежду си с кал, а жлебовете са запълнени с дребни камъчета. Височината на зида е 0,86 м. Каменните блокове са с размери 0,66 × 0,27 × 0,39 × 0,56 × 0,34 × 0,30 м. Вторият ред от горе на южната стена на помещението се състои от четири каменни блока. Първите два каменни блока са с посока изток — запад, с отвесни жлебове. Четвъртият е също така с отвесен жлеб. Първият ред камъни имат широчина на жлеба 0,135 м и дълбочина 0,065 м, а на четвъртия ред широчината на жлеба е 0,13 м, дълбочината 0,06 м. Петият по ред каменен блок от третата редица (посока изток — запад) е с жлеб в хоризонтално положение. Широчината на жлеба на този каменен блок е 0,21 м. От източната страна на помещението са се запазили две редици от каменни блокове. Долният ред на тези блокове е по-навътре от по-горния ред и до него е долепена пещ (квадрат $А_3$ — $Б_4$). Северната страна на помещението е силно разрушена. Помещението има размери 3,15 м × 2,40 м (обр. 37).

Камъните от каменната настилка (пътя), открита в изкоп № 1, се проследяват и в източната половина на изкоп № 2 (квадрат $Б_2$ — $А_3$).

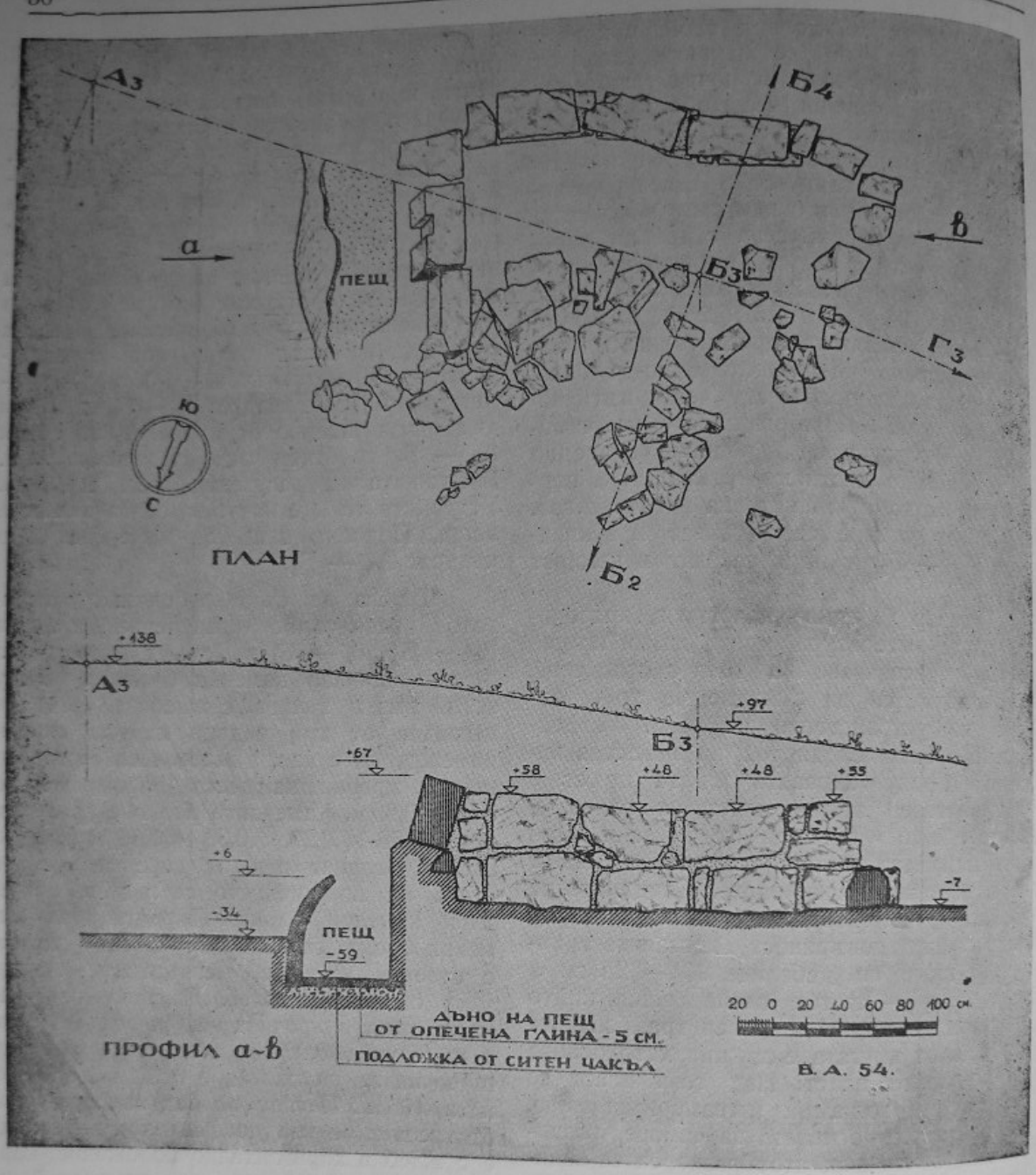

Обр. 37. Каменно съоръжение от изкоп № 2

Културният пласт на този изкоп съдържа късове от керамика, които се отнасят към първия и втория тип керамика. Особено бе голямо количеството на първия тип керамика. Трябва да отбележим, че в квадрат $А_2$ — $Б_3$, координат 2,55 от $Б_2$ и 2,80 от $Б_3$, се намери къс от паница в жълто-зелен цвят (преобладава жълтият) от керамика — търновски тип (сграфито). От находките, които се намериха в този изкоп, ще се спрем на следните: 1. Камък с улей по средата, вероятно е служил за чукане (квадрат $А_2$ — $Б_3$, координат 2,30 от колче $Б_2$ и 2,55 м от $Б_3$, дълбочина 0,45 от колче $Б_2$). 2. Прешлен от добре изпечена червена глина, плосък (квадрат $А_2$ — $Б_3$), дълбочина 40. 3. Желязна стрела с извит връх. Тя има размери: диаметър 0,05 м, дебелина 0,02 м (квадрат $А_2$ — $Б_3$). 4. Апликация от колан, с

Обр. 37-а. Каменно съоръжение от изкоп 2

размери: дължина 0,06 м, ширина 0,018 м, дебелина 0,015 м (квадрат $А_1$ — $Б_2$), дълбочина 0,70 м.

В северозападната част на градището се направи изкоп № 3, с размери 8 кв. м (обр. 2). Керамичните находки в него се отнасят главно към средновековния пласт. В този изкоп бе намерен голям фрагмент от гърне, леко профилирано, с надебелено венче, с грапава повърхност и от глина с много примеси от пясък. Върху стената на съда е врязан знак Ш (обр. 38). Примерите за врязани знаци върху стените на керамични съдове са много в археологическата литература. Следва да отбележим, че такъв знак Ш е известен само върху строителни материали[1], но не и върху керамични съдове. По-важни находки от този изкоп са: 1. Столче от стъклена чашка (квадрат $А_1$ — $Б_2$), на дълбочина 0,40 м. 2. Желязна халка с външен диаметър 0,038 м и кръгло сечение (квадрат $Б_1$ — $Б_2$). 3. Част от глинена лампичка с изображение на мъжка глава с височина 0,039 м. От главата са запазени лицето и брадата. Част от челото е леко отчупено. Слъзниците са поставени дълбоко, ушите са силно изпъкнали и са широко отворени. Носът е сплеснат и широк. Той се съединява с веждите, които са дъгообразно извити. Устата е малка, устните са дебели (обр. 39), брадата е заострена и има надебелявания. По своя тип скулптурният портрет на тази лампичка е най-близък към портретното изкуство от по-късноантичната епоха и се датира между втората половина на V в. и първата половина на VI в.[1]

Археологическото изследване беше разширено още повече по пътя на изследване на некропола на селището, разкрит през месец юни, и разкопаването му продължено през месец септември. Описанието на двата некропола, разкопани в два различни етапа, е общо, тъй като считаме, че така е по-уместно. Извън селището в североизточната му част в изкопите, които са направени за дига, се намери некропол. През месец юни се почистиха пет гроба.[2]

На дълбочина от 0,80 м до 1,10 м бе открит отчасти разрушен гроб № 1. След разчистването му се оказа, че покойникът е бил поставен в гроб на дълбочина 1,20 м от съвременната повърхност. Контурите на гроба не личат, а за тях може да се съди само по над-

[1] Ст. Станчев, Църквата до с. Виница, ИАИ, т. VIII, 1952, София, стр. 317.

[1] Д. Димитров, Една ранновизантийска глава в Софийския музей, ИБАИ, том XII, св. II, София, 1939, стр. 304—312.

[2] Почистването се извърши под ръководството на Ж. Н. Въжарова и С. Георгиева.

Обр. 38. Керамичен фрагмент със знак върху стената

гробното съоръжение. То се състои от пет каменни правоъгълни плочи със средни размери 0,35 м × 0,55 м, дебелина 0,08 — 0,10 м. Те лежаха непосредствено над скелета една до друга, плътно долепени. Три от тях имаха жлебове. Скелетът беше поставен в хоризонтално положение, изопнат, с глава, обърната на запад, с ръце, превити в лактите и положени върху корема. Дължината на скелета е 1,64 м, принадлежи на възрастен индивид. Скелетът е добре запазен с изключение на черепа, повреден при изкопната работа за дига. До главата му се намери част от гърне, правено на грънчарско колело, с орнамент „вълна". Беше намерен и фрагмент от керамика с лъскави ивици. Под скелета на дълбочина 0,10 м се проследяваше въглен пласт с дебелина 0,03 м и дължина 1 м. Извън гроба, непосредствено до него, се откри скелет на кон, който отчасти бе разрушен при изкопаването на дигата. В краката на коня личеше обгоряла глинеста земя, с размери 0,80 м × 0,60 м. Върху нея се откри пласт от въглен и пепел, с дебелина 0,07 — 0,08 м.

На разстояние 7,10 м от гроб № 1 и на дълбочина от повърхността на 0,70 м бе открито погребение № 2. Съоръжението на гроба се състоеше от шест правоъгълни плочи, поставени плътно една над друга. Дължината на гроба е 1 м, широчината му — 0,57 м в горния край и 0,34 м в долния. Височината на гроба е 0,20 м. Скелетът, намерен в гроба, е силно разрушен, но събраните части от него дават възможност да се установи, че е на дете. Никакви вещи при погребението не се намериха.

В гроб № 3, 4, 5 картината на погребението е същата, както при погребение № 1, т. е. погребаният е в опънато положение, с посока изток — запад. Гробното съоръжение е изградено от каменни блокове, някои от които са с жлебове. Скелетите в тези гробове са добре запазени и са дадени за антропологическо изследване.

На дълбочина от 0,95 м до 1,15 м бе открит гроб № 6[1], отчасти разрушен

Обр. 39. Глава на мъж, дръжка на антична лампичка

при строенето на дигата (обр. 40-а и б). След разчистването му се оказа, че покойникът

[1] Почистването на гроб № 6 се извърши под ръководството на Ю. В. Кухаренко.

е лежал на гръб, изопнат на дълбочина 1,20 м от съвременната повърхност. Гробът не е очертан. Той бе покрит с каменни правоъгълни плочи, с размери 0,40 м × 0,40 м. Те бяха плътно поставени една до друга, разположени от изток към запад. Крайната западна плоча бе снета при изкопите за дига, а останалите се намериха in situ. Втората плоча от изток бе разчупена на две части и частици от нея са се посипали върху скелета. Четири от плочите са рустовани (изрязани по ръбовете под наклон). Три от тях са с жлебове. Скелетът е лежал по гръб в опънато положение, с глава на запад, с отклонение северозапад. Нозете са опънати, ръцете прегънати в лактите, а китките са поставени върху корема така, че дясната китка е над лявата (обр. 41).

Скелетът е добре запазен с изключение на черепа, който частично е отрязан при изкопаването на дигата. Дължината му е 1,60 м и е на възрастен човек, вероятно жена. Не се намериха никакви вещи при погребението.

При изследването на погребенията прави впечатление, че каменните плочи с жлебове, от които са изградени гробовете, са напълно аналогични на тези, употребени в градището. Начинът на употребление и отсъствието на каквато и да е конструктивна връзка на жлебовете ни позволява да твърдим, че и тук са били използувани вторично.

В югоизточния край на 25 м от градището Ю. В. Кухаренко откри и втори некропол (вж. плана на градището, обр. 2). На изток от югоизточния ъгъл на градището бе направена тясна траншея, с размери 1 м и дължина 8 м в посока, паралелна на вала на градището. Тук бяха открити пет погребения, от които се почистиха само две. Погребение № 1 от този не-

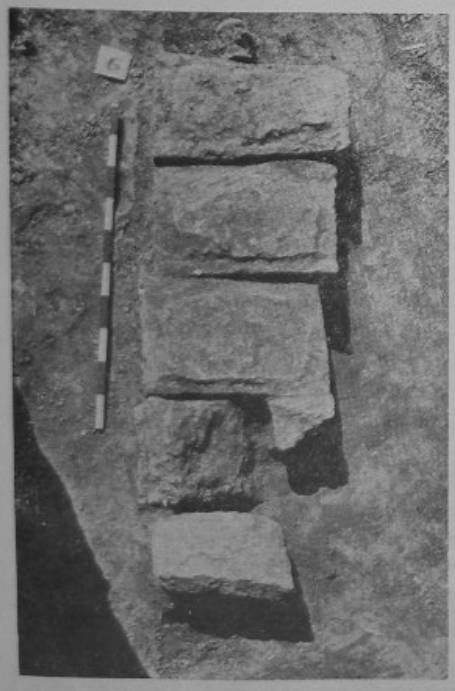

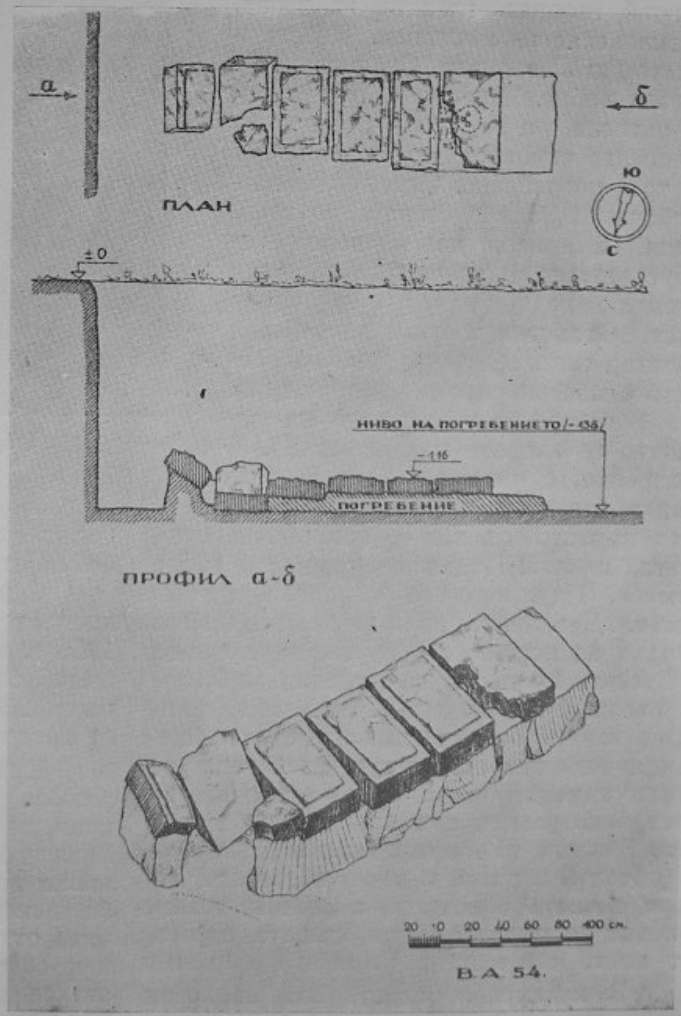

Обр. 40-а и б. Гроб № 6

кропол е на дълбочина 0,50 м от съвременната повърхност. Не личат следи от гроб и остатъци от погребално съоръжение. Скелетът лежеше изопнат по гръб. Главата бе обърната на запад, с малко отклонение на югозапад. Нозете бяха изопнати, ръцете прегънати в лактите, като лявата бе поставена върху дясната. Скелетът бе добре запазен и има дължина 1,60 м. Не се намериха никакви вещи около него. На 4 м на юг от погребение № 1 на дълбочина 0,55 м се намери скелет на възрастен човек. Не се проследяват очертания на гроб и остатъци от гробно съоръжение. Около скелета нямаше вещи. Скелетът е лежал на гръб, изопнат, главата на запад, с отклонение на югозапад. Нозете и ръцете бяха изопнати. Скелетът не е запазен добре. Черепът е разтрошен от натиска на земята. В стената на траншеята се забелязват следи още на три погребения. Освен това на дълбочина 0,35 м в стената на траншеята се намери детски череп, недобре запазен. В траншеята не бяха открити находки, както и културен пласт. Отсъствието на погребален инвентар свидетелствува, че населението е живяло скромно, дори бедно.

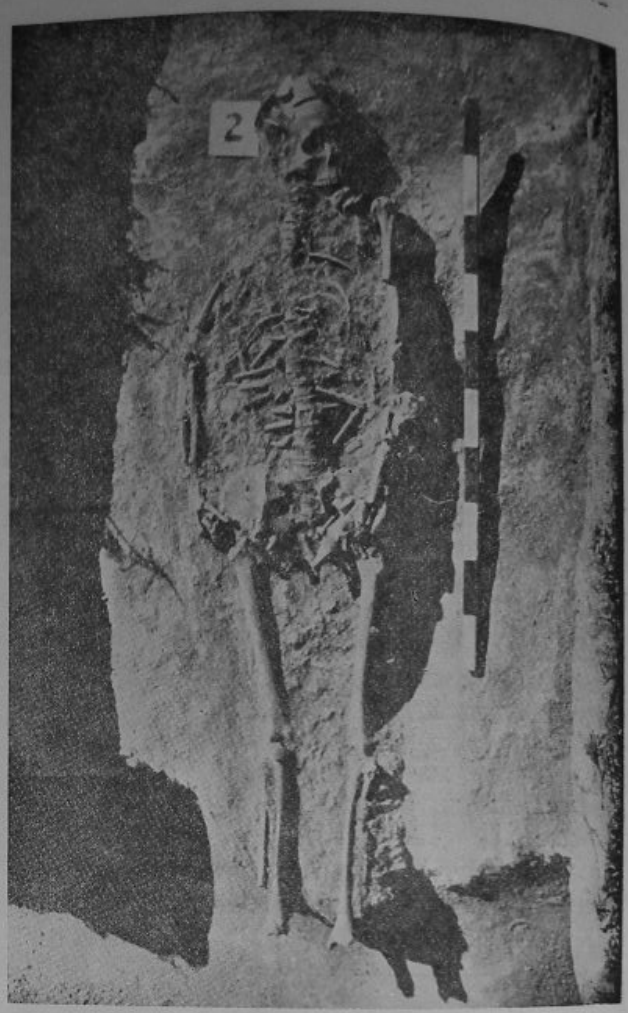

Обр. 41. Погребение № 6

В североизточната част на селището се направи сондаж от Ю. В. Кухаренко, с размери 8 м². В този сондаж ще отбележим две съоръжения: първото от тях е глинобитна пещ, кръгла в план. Подът ѝ е глинен и добре изпечен. Под него са наредени дребни камъни. Дебелината на пода е около 0,10 м. Сводът на пещта се е срутил върху пода ѝ. Стените на пещта са запазени на 0,10 м от височината на пода ѝ. Вратата на пещта се намери от югоизточната страна. Наред с тази пещ на същата дълбочина се откри каменна печка. Тя е построена от средни по размер камъни, наредени в един ред. В плана тя е четириъгълна. Дъното ѝ е (подът е от глина) леко обгоряло. Отгоре печката е покрита с каменна плоча. Входът на печката е от същата страна, от която е и входът на пещта (обр. 42).

В културния пласт бяха намерени керамични фрагменти, каквито се срещаха из изкопите на селището. Интересен е намереният прешлен за вретено с двойноконусна форма, направен от глина и напълно сходен с рисуваната керамика, събрана от селището.

С цел да се изясни характерът на крепостното съоръжение, вала и рова през 1955 г. в северозападната част на градището бе направен сондаж.[1] Той заема площ 260 м², прорязва вала, рова и част от градището с посока север — юг.

Културните наслоения от този сондаж са подобни на тези от другите изкопи, направени на градището през 1954 г. Голямо бе количеството на керамиката, принадлежаща към първия тип. Намерена бе и керамика от другите типове. Тук бяха открити части от пещи, горели греди и късове мазилка на жилища, в които личат следи от пръти. Във вала на дълбо-

[1] Сондажът бе направен от С. Георгиева, Цв. Хаджидимитрова и Ж. Въжарова.

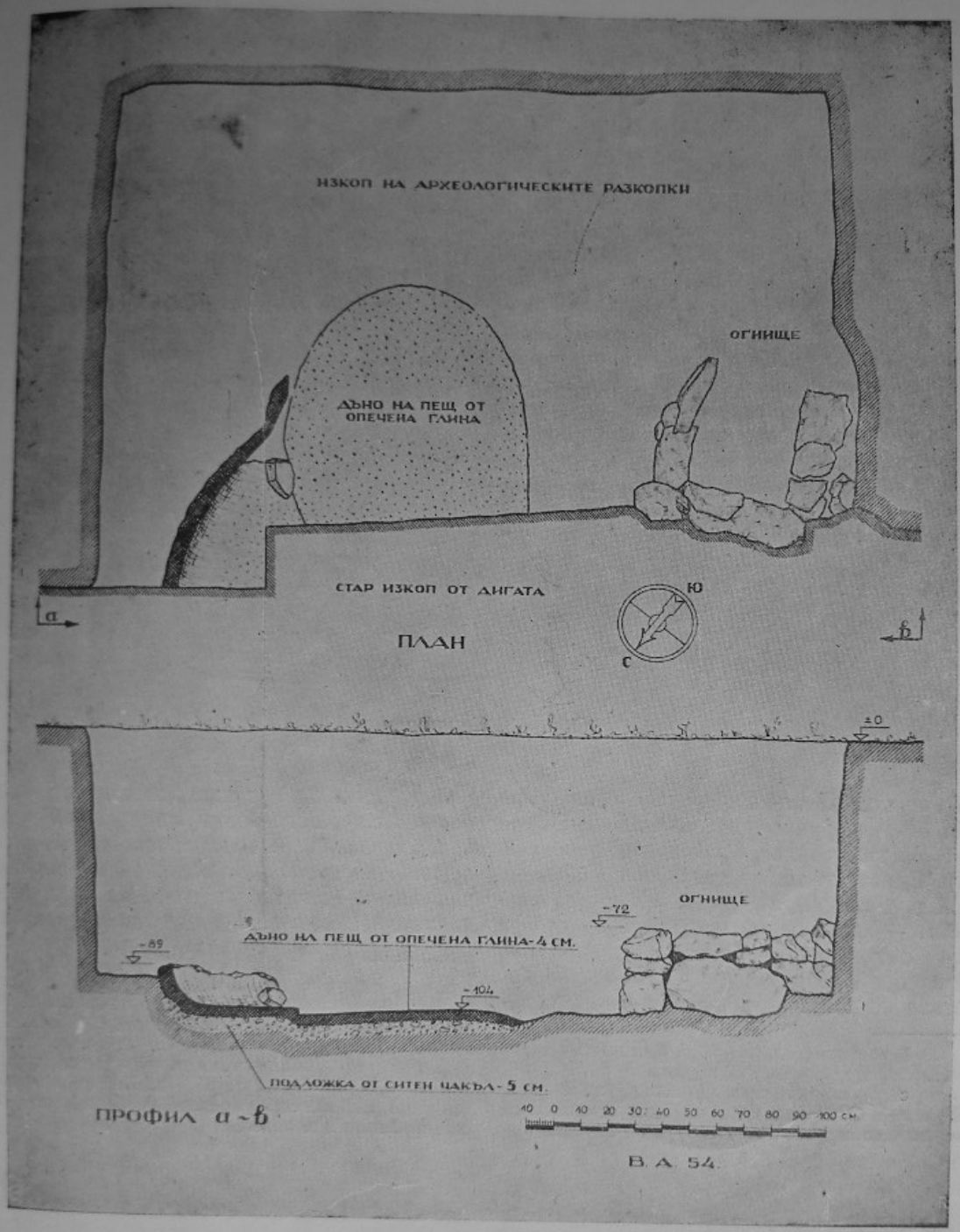

Обр. 42. Сондаж в североизточната част на селището

чина от 0,40 м от съвременната повърхност се очертава подова замазка на пещ, с диаметър 1 м. Под тази подова замазка при почистването ѝ се оказа втора глинена замазка, с диаметър 1,40 м. Между първата и втората подови замазки пространството бе запълнено с късове керамика от първата група, от която бяха събрани частите на цяло гърне (обр. 43′). Намериха се много железни предмети

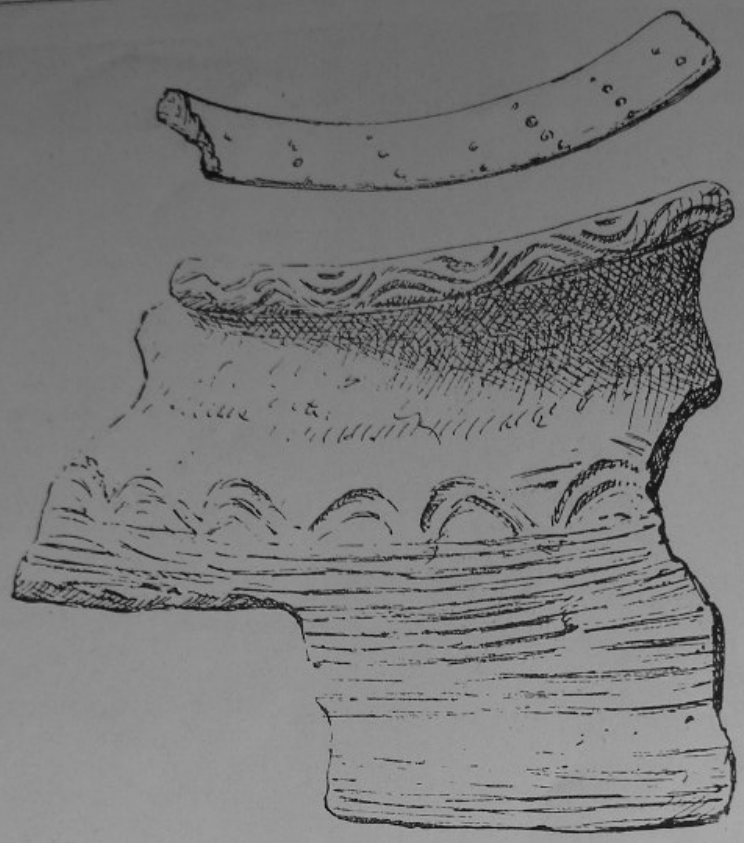

Обр. 43. Керамика

между които по-важни са: гроздобер (обр. 43-а) и фуниевидна желязна вещ.

И в този сондаж бяха намерени две монети. Едната от тях на дълбочина 0,60 м — от X в. (Лъв VI), а другата на дълбочина 1,60 м — от Тиберий II (578—582).

Сондажът бе богат с погребения (10 на брой), 6 от които бяха открити в чертата на градището.[1] Успяхме да установим, че макар и силно повредени, те нямат никакви погребални съоръжения и са без погребален инвентар; скелетите са в легнало хоризонтално положение, ориентирани изток—запад, ръцете им са положени на гърдите. Извън градището (в рова) на

[1] Вероятно средновековното население е погребвало своите мъртъвци и в домовете си. Според устното съобщение на проф. М. И. Артамонов в Саркел — СССР, на пода на една землянка са намерени две погребения. Освен това са били открити няколко погребения между жилищата на градището. Както е известно от разкопките на М. А. Наливкина (Раскопки в Евпатории, КСИИМК, вып. 58, стр. 66), и в античността се разрешавало да се погребва населението в чертите на града. Според историците Плутарх, Полибий, Псевдоплатон още в древността умрелите, особено децата, са се погребвали в домовете.

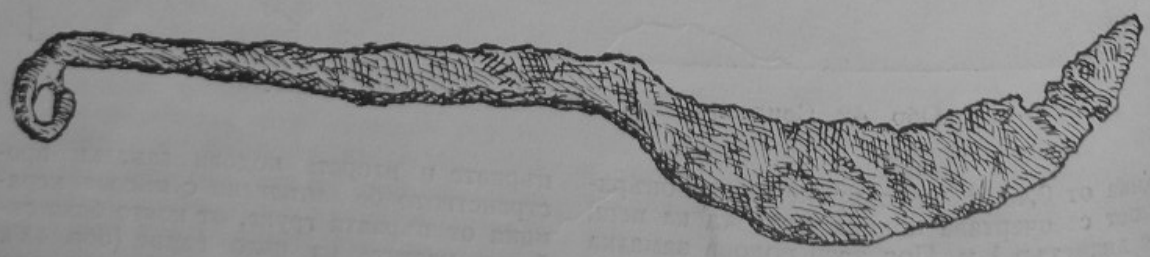

Обр. 43-а. Гроздобер

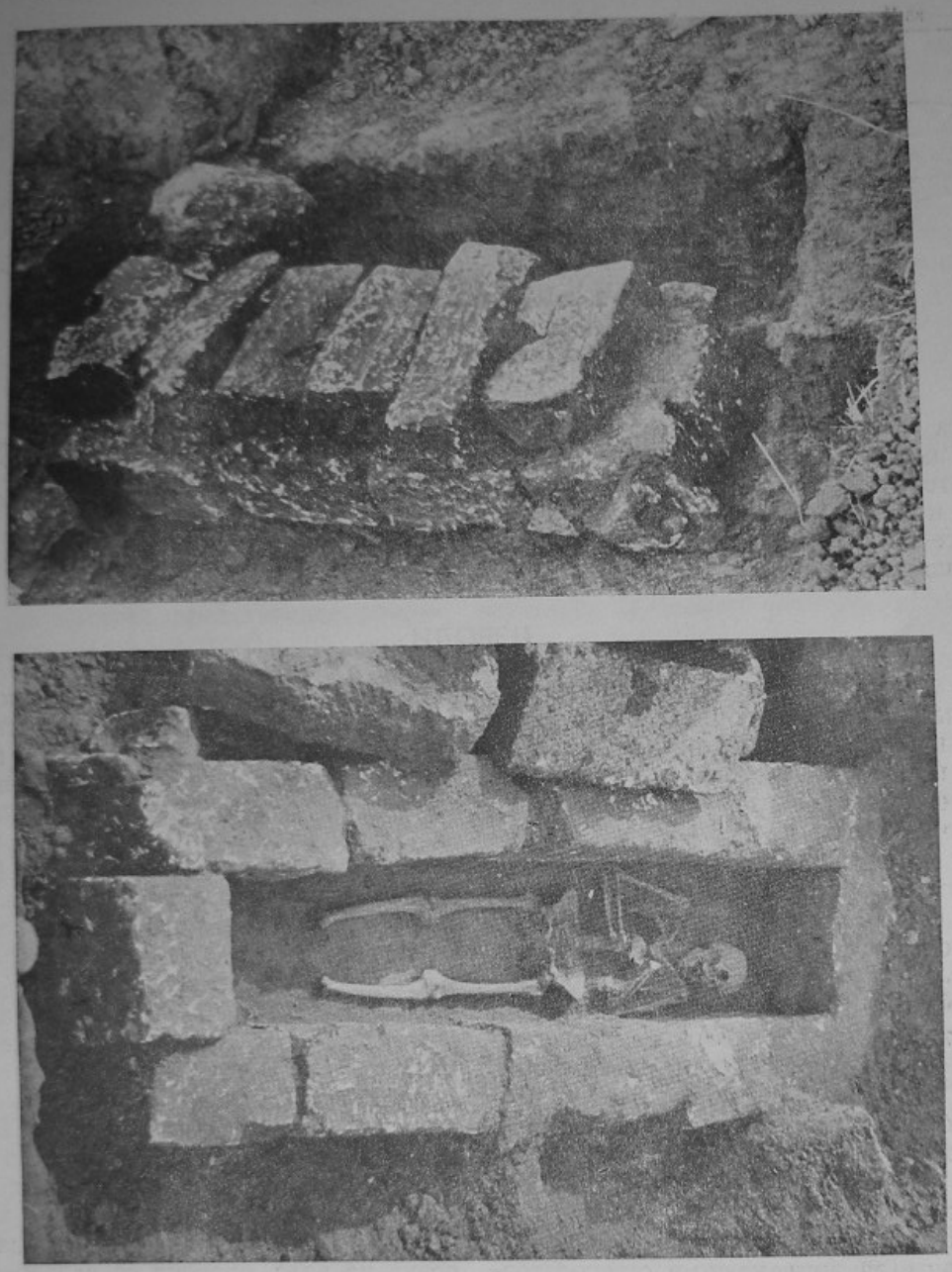

Обр. 44. Погребение в ров

дълбочина от 0,60 м от съвременната повърхност бе разкрито правоъгълно каменно съоръжение. То бе напълно сходно с откритите погребални съоръжения през 1954 г. В начина на погребението също така не се забелязаха никакви отличия: скелетът се намираше в хоризонтално положение, ориентиран изток — запад, с ръце, положени на корема една върху друга. Погребален инвентар липсваше (обр. 44).

Относно устройството на вала, рова и крепостната стена на градището е необходимо да се направят още много изкопи, но сондажът от 1955 г. дава несъмнено възможност да се изяснят и някои въпроси, свързани с устройството на крепостната стена.

При разкриването на вала след снемането на почвения слой от 0,10 м, пронизан с безчислено множество корени на

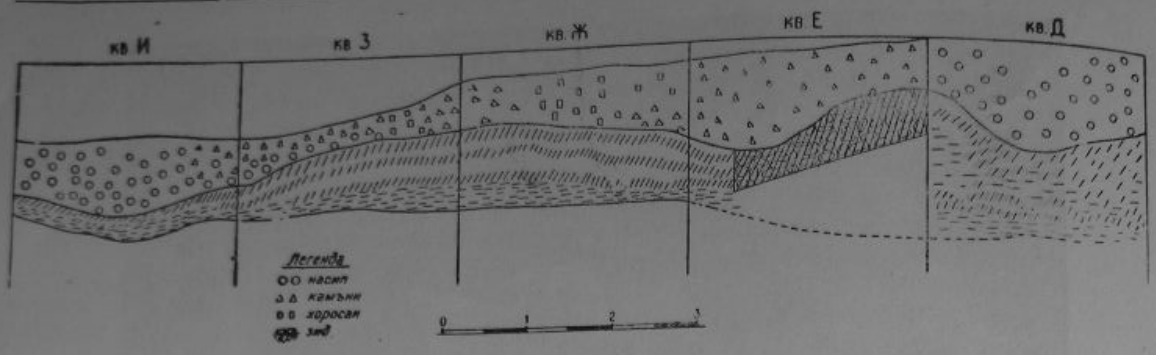

Обр. 45. Профил на рова и вала в североизточната част на градището

дървета и трева, покриващи градището, следва пласт от дребни ломени камъни. Този втори пласт е с размери: широчина 3,80 м и дебелина 0,60 м до 1 м. Под него се проследява зид, който има размери: ширина 2,60 м и запазена височина 0,70 м. Зидът е облицован от правоъгълни каменни блокове, с размери 0,40 × 0,70 м., 0,40 × 0,35 м. Между тях има пълнеж от дребни ломени камъни, начупени тухли и хоросан (обр. 45).

ИЗВОДИ

В светлината на археологическите материали, открити в градището край с. Попина през време на разкопките, проведени през 1954 година, и събрани от изкопите, направени за дига, можем да направим извода, че тук е съществувала крепост и селище.

Намереното голямо количество камъни в територията на градището ни дават основание преди всичко да допуснем, че е съществувало крепостно съоръжение. Камъните са с различна големина и между тях се намират блокове с призматична форма. Голям процент от камъните имат от едната си страна жлебове. Такива блокове с жлебове често се намират в строителни и гробни съоръжения в градището, както вече споменахме, и носят белег на вторично използуване. При прорязването на вала, получено вследствие на изкопите за дига както в североизточната, така и в западните части на градището, от външната страна на насипа се вижда голямо количество дребни камъни. В разреза на западния вал ясно личи, че камъните от външната страна на вала се спускат в рова. От югозападната страна на градището на външната страна на вала се е запазила и невисока площадка, която се е получила вследствие иззимването на камък от насипа. Според съобщение на местни жители оттук са били взимани камъни за направата на шосе. В такъв случай възможно е да приемем, че както камъните с жлебове, така и малките необработени камъни са служили при построяването на вала. Твърде е вероятно да се предположи, че е била построена стена от положените един върху друг каменни блокове. Отвътре между тях е бил направен пълнеж от дребни камъни.[1] За закрепване на стената и за укрепването ѝ с насипа са се употребявали греди, краищата на които са се поставяли в отворите, получавани от жлебовете на блоковете. Камъните с жлебове са се поставяли един над друг, така че жлебът от долната страна на горния камък е съвпадал с жлеба на долния камък. Гредите, поставени в жлебовете по такъв начин, здраво са притискали пълнежа от камъни и земя. Следователно стената от каменни блокове е представлявала външна облицовка на вала, състоял се главно от землен насип, за който вече споменахме. В градището не се забелязват никакви следи от кули. Само северният ъгъл на градището се издига от останалата повърхност и тук вероятно е била цитаделата или някоя от кулите. Като потвърж-

[1] Такава техника при построяването на крепости е известна от много примери в Румъния. Вж. Studii şi cercetări de istorie veche, V, 1—2, 1954, p. 135, fig. 13; p. 144, 145, p. 20—21; C. Daicoviciu, Cetatea dacica de la Piatra Rozie, 1954, fig. 6, 7.

дение на това, че тук е имало кули, е от голямо значение съобщението на К. Шкорпил. Той дава сведения за крепостта и я отъждествява с Кандидиана[1]. Значителното количество от археологически находки — глинен калъп на лампичка, лампичка, керамика, гробна находка, съставена от кръстовидна фибула, бронзова игла, увенчана с птичка, медните и златни монети от Юстин I (518—527) и Юстин II (565—578)—свидетелствуват, че крепостта може да се отнесе към IV — VI в. н. е. Напълно възможно е тук да е била построена и после възобновена крепостта срещу „варварите“ през времето на Юстиниана, за която съобщава византийският историк Прокопи[2]. Ако хвърлим общ поглед на находките от градището, които се отнасят към античния период (IV — VI в.), може да се каже, че през него крепостта е била слабо населена.

Голям интерес представлява откритата каменна настилка (път).

Кога е построен този път? Както се установи през време на разкопките, част от пътя е била разрушена при построяването на полуземлянките от средновековния период. Интересно е също, че на някои места върху пътя се намериха следи от подове на глинени пещи. Явно е, че полуземлянките и подовете от пещи дават terminus ante quem за каменната настилка (пътя) и тя се свързва с късноантичния период на градището.

Археологическите находки, които са свързани със съществуването на селището през средновековния период, са многочислени. Богат и разнообразен е материалът, който ярко рисува бита на населението през това време. Разкритите жилища — полуземлянки — ни запознават с типа жилище на обикновения жител през този период, което досега се споменаваше само в „Закон судный людьмь“ в алинея „О псе“[3] и „Шестоднева“ на Йоан Екзарха[4]. Не по-малко значение имат откритите голям брой глинени пещи, които са свързани с жилищните съоръжения. Добре запазилите се глинени пещи, каменни печки и огнища несъмнено помагат да се изясни още по-добре картината на живота през тези векове. За характеристиката на живота през това време голям интерес представя и глинената керамична пещ. Тази керамична пещ, многото керамични съдове и особено онези, които имат знаци върху дъната на съда, свидетелствуват за развитието на грънчарския занаят. Също така е голямо количеството на археологическите находки, които са свързани с най-различни занаяти и служат като доказателство, че селището е било производителен център. Обхванем ли с общ поглед многобройните материали от желязо, а също и голямото количество шлак, намерени в селището, трябва да признаем, че ковачеството като занаят е било силно развито. Заслужава също така внимание и фактът, че някои от каменните блокове с жлебове са обработвани допълнително за различни битови нужди. Това свидетелствува за развито каменоделство. Ако съдим по многобройните находки от прешлени за вретена и намерените тежести за стан, трябва да кажем, че тъкачното дело е било също доста развито.

Всред керамичния материал, събран от селището, привличат внимание стомните с издължено тяло и плоско дъно със зелена глеч. Оказва се, че главно при този вид съдове се намира закърпване чрез оловна смес. Закърпването на съдове, както е известно досега в археологическата литература, е познато добре през античния период както у нас, така и в другите страни. Фактът обаче, че закърпването се среща главно при съдове със зелена глеч, говори за голямата ценност, която са представлявали тези съдове за населението през периода на средновековието.[1] Обстоятелството пък, че при закърпването на съдовете се забелязват добре просвредлени дупки и спояването е извършено умело, ни позволява да твърдим, че занаятчийството е било много развито.[2] По такъв начин археологическите находки от средновековния пласт ни дават материал за изясняване на занаятите по това време, които досега бяха известни само по откъслечни сведения от историческите източници, какъвто е случаят със

[1] К. Шкорпил, посоченото съчинение, стр. 458.

[2] Procop, de aedificiis, IV, 7.

[3] и [4] Ю. Трифонов, Сведения из старобългарския живот в Шестоднева на Йоан Екзарха, Списание на Българска академия на науките, кн. 35, София, стр. 7.

[1] Чангова Й., пос. съч.

[2] Слепването на съдовете се е извършвало по следния начин: съдът е просвредлен на две места. От вътрешната страна се залива с олово, а от външната се прикрепя оловна скоба, скачена посредством телче с вътрешната оловна част.

съобщенията на Йоан Екзарх и Теофан. В своите известия Теофан казва, че при превземането на Сердика в 809 год. на страната на Крум е преминал спартарий Ефматей, който е бил опитен в механиката.[1] Йоан Екзарх твърди: „Като човеците, които зидат или правят кораби, или като медникарите, или златарите, или тъкачите, или ножарите, или някои ковачи, като съберат (отделни) неща, правят готови образи, каквито им трябват, а оръдията и сечивата, които правят това, вземат един от друг."[2]

Основен отрасъл на поминъка на обитателите от Попинското селище е било земеделието. За това свидетелствуват намерените няколко хромела, лемеж, сърп, гроздобер и др. Като косвен аргумент, с който можем да обясним земеделския характер на поминъка, е и самото разположение на селището. То е сравнително голямо поселение и се намира в годен за земеделие район.

Голяма ценност за възстановяването на по-пълна картина за живота на това градище са намерените кости от животни. Според изследванията на костите от Ст. Иванов, професор по анатомия на домашните животни, те представляват кухненски отпадъци — остатъци от храна. Между тях една част са кости на кон, което дава основание да се допуска, че жителите на селището са се хранили с конско месо. Костите на кон са често заедно с костите на говедо и се намериха in situ до пещите. От събрания костен материал най-голямо количество е този на домашни животни (99% от общото число): говедо, овца, коза, свиня, кон, куче и кокошки. Извънредно малко количество (0,73%) са костите от диви животни. Намерени са кости от елен, сърна, дива свиня, вълк, язовец, заек. Костите от риба и мида са също така твърде малко на брой — всичко четири кости от целия костен материал.

В жилищните съоръжения, открити през време на систематичните планомерни разкопки, се намират рядко цели съдове, а по-често фрагменти от тях. Не може да не ни направи впечатление, че не се намериха находки от женски накити не само в гробовете, въпреки че повечето от погребаните са жени, но и в самото селище. Това дава основание да се предположи, че селището е било напуснато от населението поради някакво бедствие и затова то не е оставило накити и други ценности. Фактът, че накити не бяха намерени и в гробовете, дава възможност да се допусне, че в това селище не са изработвали накити или пък по-вероятно е през това време да не е имало обичай да се поставят накити.

Разкопаният некропол безспорно принадлежи на населението, обитавало селището през средновековието. Намерената керамика в гробовете е средновековна. Начинът на погребение е аналогичен с този от средновековието IX — XII в., известен досега в археологическата литература, и може да служи, за да се изяснят някои въпроси, свързани с живота му. Трудно е да се определи напълно етническият състав на населението през VIII — XII в. Антропологическото изследване, направено от антрополога Петър Боев, разкрива мезо-долихокранна серия, черепите са европидни, с монголоиден примес. Петър Боев смята, че серията е южноевропеидна, с примес от северноевропеидна. Тя се представя от еднороден тип череп с различна степен на грациализация на кроманьовидни белези. Той открива сходство с черепите от Ловеч.[1] Характерно е, че в тази серия П. Боев открива само един череп с монголоидни белези. Това му дава основание да твърди, че славянският елемент преобладава.

Естествено е, че трябва да изясним въпроса за времето, през което е започнал животът на селището, отразен в средновековния пласт. За разрешаването на този въпрос е от значение вторичното използуване на каменните блокове с жлебове както в съоръженията, така също и в гробовете. Има всички основания да се приеме, че те са били използувани вторично, след като крепостта е била разрушена от „варварите" и загубила своето значение. Разрушаването на крепостта е могло да стане не по-рано от VI в., за което говорят както късноантичните материали на градището, така също и крепостта, която според историческите сведения е била възстановена през Юстинианово време[2].

[1] В. И. Златарски, История на първото българско царство, ч. I, София, 1918, стр. 252.
[2] Из „Шестоднева" на Йоан Екзарх, Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, кн. I, стр. 80.

[1] Балан М. и Боев П., Антропологически данни от Ловешкия некропол, ИАИ, том XX, 1955, стр. 559.
[2] Procop, de aedificiis, IV, 7.

Не може да не се вземе под внимание особеното географско (топографско) положение на селището, което поразява наблюдателя със своето господствуващо положение над околния блатист терен. В светлината на историческите данни, като вземем предвид това разположение на местността, правилно ще бъде да се допусне, че населението не е могло да го избере за селище през периода от V — VII в.

Находките, особено керамиката, която датирахме от VIII — XII в., и апликацията от колан показват, че животът на средновековното селище е започнал от края на VIII в., протекъл е най-интензивно през X в. и продължил до XII в. Намерените пломба (моливдовул X — XII в.) и монети на Константин VII и Зоя всред средновековния керамичен материал също така говорят в полза на едно такова твърдение. Важно е да се отчете и фактът, че при изучаване на материалите от селището си позволихме да твърдим за обособяване на някои занаяти и това ни дава основание да допуснем, че разкритият археологически обект не се отнася към времето, когато имаме разложение на родовообщинния строй, а от времето на утвърждаване на феодализма у нас, т. е. VIII — IX в.

В жилище № 1, както изтъкнахме, се намери златна монета от Юстин I (518 — 527). В същия този разкоп $Д_1 — Е_2$ на дълбочина 0,40 м бе намерена медна монета от VI в. — от времето на Юстин II и София (565 — 578). Керамиката обаче, използувана от обитателите на жилище № 1, е т. н. средновековна — славянски тип от VIII — IX в. и „среднобългарска“ от XII в. Освен това жилище № 1 е вкопано в каменната настилка и я е полуразрушило, т. е. то има по-късна дата на строеж. Всичко това показва, че намерената в него златна монета от Юстин I не може да служи като датиращ материал. Монетата на Юстин II и София се намери между камъните на пътя. Известно е, че каменната настилка е престанала да изпълнява своите функции след VI в. От това може да се направи извод, че монетата се свързва с късноантичния период на градището.

През време на разкопките в селището бе намерен печат (моливдовул), който е важно доказателство за българо-византийски отношения през X в.

Направените разкопки в кратък период от време безспорно не могат да ни дадат възможност да очертаем границите на средновековното славяно-българско селище. Но че то се е простирало и извън вала и рова, свидетелствува направеният изкоп в западна посока от градището, недалече от некропол № 1, където бяха открити глинени пещи, печка — каменка, голямо количество керамични фрагменти и кости от животни.

Трудно е още сега да се говори за причините и за датата на гибелта на това селище. Интересно е да се отбележи, че в изкоп № 3 (разкопки, направени от Ж. Вържарова) и изкоп № 1 (разкопки, ръководени от М. И. Артамонов) в откритите жилища има явни следи от пожар — обгорели греди от дървен покрив. При това целите съдове в жилищата и количеството от битов инвентар са малко. Всичко това ни навежда на мисълта, че селището е било сполетяно от някакво бедствие. Липсата на културни останки или наличието на извънредно малко, и то с по-късна дата — от XII в., ни дава основание да приемем, че животът в селището е бил прекъснат след това време.

Обгърнем ли с общ поглед резултатите от разкопките, проведени край с. Попина, пред нас изпъква картината на позната култура, известна отчасти в нашата археологическа литература чрез средновековните славяно-български селища — Плиска, Преслав, Кадъкьой, Разград. Тук обаче за първи път се разкри животът на селище — занаятчийски център.

При това не може да не се признае, че като се изучава животът на един такъв археологически обект, се дава възможност да се разкрие по археологическите данни материалният базис за изясняване феодалните отношения през този период.

С изучаване на средновековното неукрепено селище край с. Попина, чиято материална култура е сходна с откритото край с. Гарван (Румъния)[1] селище от IX — XII в., се изяснява и по археологически път обсегът на славяно-българската държава през този период.

Фактът, че в района на разглеждания археологически обект — Градището — бе открито и славянско селище от VII — VIII в.[2], показа доколко оправдано и основателно

---

[1] Вж. S a n t i e r u l „Aşetări slave în regiunile Mureş şi Cluj“, Studii şi cercetări de istorie veche, III, 1952, p. 311—348.

[2] Ж. В ъ ж а р о в а, Раннеславянская керамика из с. Попина, КСИИМК, кн. 65, 1956;

О произхождении пахотных орудий на территории Болгарии (к этногенезу болгарского народа). Москва, 1956.

е да бъде проучен този археологически обект за хвърляне светлина върху въпросите, свързани с етногенеза на българския народ.

Ако в миналото българската археологическа наука е извървяла не малък път, като е изучавала културата на господствуващите класи, сега с помощта и под ръководството на съветските археолози с разкопките край с. Попина тя обръща поглед към изучаване културата на истинския създател на материалните блага — народа.

ОТЧЕТ О РАСКОПКАХ ГОРОДИЩА В ОКРЕСТНОСТЯХ с. ПОПИНА

Живка Вы жарова

(Резюме)

В 1954 г. Археологический институт Болгарской Академии Наук, совместно с представителями АН СССР и Румынской Академии Наук, организовал экспедицию.

Для раскопок была выбрана местность „Калето" в окрестностях с. Попина, Силистрийского района. На основании археологических материалов было установлено, что здесь существовала крепость и селище. Крепость можно отнести к IV — VI вв, а селище — к средневековому периоду — VIII — XII вв. Открытые в средневековом селище полуземлянки и печи знакомят нас с жилищем населения той эпохи. Археологические находки, связанные с самыми различными ремеслами, указывают на то, что селище было производственным центром. Несколько жерновов, лемеж, серп, нож для подрезывания винограда, свидетельствуют о том, что основным занятием населения Попинского селища было земледелие.

Открыт был и некрополь средневекового селища.

В результате раскопок городища в окрестностях с. Попина, было установлено, что культура средневекового селища приближается к культуре средневековых славяно-болгарских центров — Плиска, Преслав, Кадыкёй, Разград и др. Путем изучения средневекового селища в окрестностях с. Попина, материальная культура которого сходна с открытым близ с. Гарван (Румыния) селищем IX — XII вв, выясняется также и археологическим путем охват славяноболгарского государства. В районе городища близ с. Попина, в местности „Джеджовите лозя" было обнаружено славянское поселение VII — VIII вв, что доказывает основательность изучения этого археологического объекта в связи с выяснением вопроса этногенеза болгарского народа.

НАДПИСИ ПОД РИСУНКАМИ

ОТЧЕТ О РАСКОПКАХ „ГОРОДИЩА" В ОКРЕСТНОСТЯХ С. ПОПИНА

Рис. 1 Общий вид городища.
Рис. 2 Общий план городища и раскопы 1953—1954 г.
Рис. 3 а — печь № 1 и б — печь № 2 (раскоп № 1).
Рис. 4 а железная пряжка — б железная оковка для двери; в — ручка от ведра: г — костяной рог (раскоп № 1).
Рис. 5 — костяная аппликация; 5 а — ножницы; 5 б — железное кольцо; 5 в — пряжка; 5 г — долото; д — пряслица (раскоп № 2).
Рис. 6 — скобель.
Рис. 7 — нож; 7 а — железное кольцо от узды (раскоп № 3).
Рис. 8 — Устройство печи с кольцевым каналом.
Рис. 9 Корыто.
Рис. 10 Надпись на камне с желобом.
Рис. 11 а, б, — Керамика из котлована для дамбы.
Рис. 11 в Кувшин, скрепленный свинцовыми пластинками.
Рис. 12 а, б, в г. Керамика, найденная в котловане для дамбы.
Рис. 13 I 13 II Клейма на днах сосудов.
Рис. 14 Железные предметы: а — молоточек; б — топорик; в — серп.
Рис. 15 Прясла для веретена.
Рис. 16 Стеклянные чашки.
Рис. 17 а — глиняный тигель для светильник; б — светильник.
Рис. 18 Могильная находка.
Рис. 19 План раскопа № 1, под руководством советских, и с участием румынских и болгарских археологов (1954 г.).
Рис. 20 Профили раскопа № 1.
Рис. 21 а—скребок, б — удочка, в — бубенчик.
Рис. 22 Камень с двумя небольшими углублениями.
Рис. 22 а Серпообразный железный предмет и 22 б железный нож.
Рис. 23 Часть надписи на камне с желобом (раскоп № 1).
Рис. 24 Каменная мостоввая.
Рис. 25 Жилищное сооружение — полуземлянка.
Рис. 26 Керамика из полуземлянки № 1.
Рис. 27 Керамика из полуземлянки № 1.
Рис. 27 а План кв. 23 $Г_3$—$Д_4$, полуземлянка № 2.
Рис. 28 Керамика первого типа: а — первая группа; б — вторая группа; в — третья группа.
Рис. 29 I, II, III, IV — Клейма на днах керамики первого типа.
Рис. 30 и 30 а Керамика второго типа.
Рис. 31 Керамика третьего типа.
Рис. 32 Керамика четвертого типа.
Рис. 33 Керамика пятого типа.
Рис. 34 Керамика шестого типа.
Рис. 35 Общий план раскопа № 2 (руководство М. И. Артамонова).
Рис. 36 Раскоп № 2.
Рис. 37 Каменное сооружение раскопа № 2.
Рис. 37 а Каменное сооружение раскопа № 2
Рис. 38 Фрагмент керамики с клеймом на стенке (раскоп № 3).
Рис. 39 Голова мужчины, ручка античного светильника (раскоп № 3).
Рис. 40 а и б Могила № 6.
Рис. 41 Погребение № 6.
Рис. 42 Шурф в северо-восточной части селища.
Рис. 43 Керамика.
Рис. 43 а Нож для подрезывания винограда.
Рис. 44 Погребение во рву (северо-восточная часть селища).
Рис. 45 Профиль рва и вала в северо-восточной части городища.

COMPTE RENDU SUR LES FOUILLES DANS LA CITE PRES DU VILLAGE DE POPINA

par Jivka Vâjarova

(Résumé)

L'Institut Archéologique près l'Académie des Sciences de Bulgarie a organisé en 1954 une expédition à laquelle ont pris part des représentants des Académies des Sciences de l'URSS et de Roumanie.

C'est la localité „Kaleto" près du village de Popina, région de Silistra, qui fut choisie pour les fouilles. Il a été établi sur la base de matériaux archéologiques l'existence d'une forteresse qui peut être située aux IVe — VIe siècles et d'un tell qui date de la période médiévale — VIIIe — XIIe siècles. Les cabanes misouterraines et les fourneaux découverts dans le site des fouilles nous font connaître le type de demeure de l'habitant ordinaire à cette époque. Les trouvailles archéologiques qui se rattachent à des métiers les plus divers révèlent que ce lieu avait été naguère un centre de production. Les quelques meules, soc, faucille, serpette et autres attestent que l'agriculture constituait la ressource principale des habitants.

On a mis au jour également la nécropole de ce tell médiéval.

Il a été établi en base des résultats des fouilles effectuées dans la forteresse près du village de Popina que la culture de la localité se rapproche de celle des centres médiévaux — Pliska, Preslav, Kadakeuj, Razgrad et autres. L'étude du tell médiéval près du village de Popina dont la culture matérielle est analogue à celle du tell découvert près du village de Garvan (Roumanie) datant des IXe — XIIe siècles nous dévoile, par la voie archéologique aussi, l'envergure de l'Etat slavo-bulgare. Dans le rayon de l'objectif archéologique exploré — la forteresse — on a découvert également un tell slave des VIIe —VIIIe siècles (au lieu dit „Djedjovite lozja") ce qui jusfifie pleinement l'examen de cet objectif archéologique en vue de l'éclaircissement des questions coucernant la genèse ethnique du peuple bulgare.

ДОМАШНИТЕ И ДИВИТЕ ЖИВОТНИ ОТ ГРАДИЩЕТО КРАЙ с. ПОПИНА, СИЛИСТРЕНСКО

отпроф. СТЕФАН ИВАНОВ

I. ОБЩИ БЕЛЕЖКИ

На високия бряг на Дунав, на 2,5 км северозападно от с. Попина, се намира местността „Калето“ (Градището). То има форма на елипса с пресечени краища и се издига на височина 4—5 м над околния терен. Площадката му е обрасла с гора от акации.

В резултат на разкопките, организирани от Археологическия институт на БАН и проведени през юни и септември 1954 г., се установи, че тук е съществувала крепост от късноантичния период (IV — VI в.) и средновековно селище от края на VIII до XII в.[1] При тези разкопки е събран и значителен костен материал, чието основно проучване ни запознава с някои страни от живота и поминъка на тогавашното население.

След приключване на работата на самото място бе направен предварителен преглед на материала, при който след подробно регистриране бе отстранена по-голямата част от т. н. неопределяем остатък, както и онези видово определени фрагменти, които не могат да бъдат използувани за остеометрични или други проучвания. Останалите кости бяха пренесени в София за подробно изследване.

Основната част от материала се състои от 1429 видово определени костни фрагменти или цели кости, които са събрани от разкопките, проведени през септември от българо-съветско-румънската експедиция под научното ръководство на проф. М. И. Артамонов, и то от голямата площадка, означавана по-нататък в текста като изкоп 1А. Към тях са прибавени и кости от разкопките, извършени в същото селище през юни под ръководството на канд. на историческите науки Ж. Въжарова. По-нататък в текста те са означени като изкоп 1В и 2В, от които са определени съответно 515 и 259 кости. По такъв начин броят на видово определените костни фрагменти от Градището край Попина възлиза общо на 2203.

Материалът от изкоп 1А е събран от цялата дебелина на средновековния културен пласт, от 0,20 — 0,80 м, и от късноантичния пласт, под 0,80 м, който по археологически данни не може изцяло да се проследи. Тези два пласта археологически не са ясно разграничени. При изкоп 1В и 2В горният слой на средновековния пласт се е оказал разбъркан, поради което е събран само този материал, който е намерен в непокътнат слой под 0,40 м, предимно между 0,40 — 0,60 м. Поради тази разлика материалите от трите обекта са дадени в таблица 1 и 2 поотделно, въпреки че археологическите находки от различните дълбочини на културния пласт от изкоп 1А са напълно еднакви с тези от съответните дълбочини на изкоп 1В и 2В.

Материалът е събиран много старателно и е подробно означен по квадрати и дълбочини. В него се намират и много дребни фрагменти, включително и такива от ребра и прешлени. Той бе в сравнително добро състояние, поради което неопределяемият остатък бе сведен до 7,5%.

[1] Археологическите данни, поместени в настоящата публикация, получих от канд. на историческите науки Ж. Въжарова.

Най-голямата част от костите носи белези на кухненски отпадъци — остатъци от храна. Те са най-често фрагментирани, и то както при едрите, така и при дребните животни. Процентът на целите кости е при коня 4,7, а при говедото — само 1%. Тук спадат предимно фаланги, карпални и тарзални кости, а по-рядко и метаподии. Както обикновено се наблюдава, броят на първите фаланги е значително по-голям от този на вторите и третите (при говедото 31:7:6, при коня — 13:8:4). От малки преживни (овца, коза) и от свиня втори и трети фаланги въобще не бяха намерени. Явно е, че при одиране на кожата към нея е оставала най-често и крайната част от пръстите.

При животни, от които има по-голям брой кости, като говедо, малки преживни, свиня и кон, намереният материал се разпределя между всички части на скелета, включително и черепа. От раменна и подбедрена кост на говедо се намериха почти изключително дистални епифизи, докато от лъчева и бедрена кост преобладават проксимални епифизи, в съотношение приблизително 3:1. При дребните животни — овца, коза, свиня — се касае по-често, а в някои случаи изключително за дистални епифизи.

Най-голямата част е от възрастни или стари животни. Костите от млади, неизраснали индивиди са при свинята около 8%, при коня 5%, а при говедото — само 1%.

Костните фрагменти са намерени предимно извън жилищата, разхвърляни около тях. Малък брой обаче е намерен и вътре върху подовата мазилка или до огнището (в жилищата от квадрат $Г_1 — Д_1$ и $Г_1 — Д_2$, $Г_3 — Д_4$, $В_4 — Г_5$). Между тях има и обгорели кости.

На таблица 1 е даден целият материал, разпределен по видове животни, поотделно за трите изкопа и общо за Градището. От нея се вижда, че са намерени 7 вида домашни животни (6 вида бозайници и 1 птици), 6 вида диви бозайници, два вида риби и 1 вид миди. Понеже се касае за единични остатъци от риби и миди, те са разгледани заедно с останалите видове.

II. МЕСНАТА ХРАНА НА НАСЕЛЕНИЕТО

Първият факт, който изпъква при разглеждането на таблицата, е извънредно големият процент на кости от домашни животни. Общо за Градището той възлиза на 99,27, а при отделните изкопи се движи между 98,44% и 99,42%. От това може със сигурност да заключим, че домашните животни са били основен източник на месна храна.

Ако обърнем внимание на видовия състав, ще забележим, че от кокошка (единствен представител на птиците!) са намерени само 4 фрагмента или 0,18%. Това ни позволява с положителност да твърдим, че птицевъдството е било без значение за поминъка на тогавашните обитатели и че птиците са попадали случайно в тяхната храна.

Изключително място в тогавашното животновъдство са заемали домашните бозайници. Като оставим настрана намерените 9 фрагмента от кости на куче, които сигурно нямат връзка с кухненските отпадъци, от употребяваните за храна домашни бозайници са намерени 2174 кости или 98,68% от целия материал. На тях принадлежат и 94,64% от броя на индивидите (табл. 2).

Към употребяваните за храна видове — говедо, овца, коза и свиня — трябва да прибавим и коня, за който може със сигурност да се каже, че е бил също консумиран. Това виждаме от големия брой фрагменти от различни части на скелета, включително и черепа, значителна част от които показват ясно белези на удар с остър предмет. Независимо от това фрагментирани конски кости, носещи сигурни белези на кухненски отпадъци, бяха намерени и in situ вътре в някои жилища върху подовата мазилка или до огнището (например в жилището в кв. $Г_1 — Д_1$ и $Г_1 — Д_2$, обгорели, заедно с кости от говедо, овца и свиня; в жилището в кв. $Г_3 — Д_4$, заедно с кости от говедо; до II землянка — 11 кости със следи от удар с остър предмет). Необходимо е обаче веднага да се отбележи, че не трябва да смятаме всички намерени конски кости като остатъци от храна. Известна част от тях, и то запазените няколко дълги кости (например лопатка, лъчева и подбедрена кост), около които се намира значително дебела мускулатура и които не носят абсолютно никакви следи от рязане с нож или удар с друг остър предмет, ни карат да допуснем, че в материала са попаднали, макар и в малко количество, и кости от коне, които не са били използувани за храна.

Таблица 1

Разпределение на костния материал по изкопи и видове животни

Видове животни	Изкоп № 1А			Изкоп № 1В			Изкоп № 2В			Общо за Градището		
	число на костите	%		число на костите	%		число на костите	%		число на костите	%	
Домашни бозайници												
Говедо	984	66,86		338	65,63		145	55,98		1467	66,59	
Овца и коза	133	9,31		43	8,35		43	16,60		219	9,94	
Свиня	206	14,41	99,37	57	11,07	99,42	56	21,62	98,44	319	14,48	99,27
Кон	87	6,09		74	14,37		8	3,08		169	7,67	
Куче	8	0,56		—	—		1	0,39		9	0,41	
Домашни птици												
Кокошка	2	0,14		—	—		2	0,77		4	0,18	
Диви бозайници												
Елен	2	0,14		—	—		—	—		2	0,09	
Сърна	—	—		2	0,39		—	—		2	0,09	
Дива свиня	2	0,14		—	—		1	0,39		3	0,14	
Заек	—	—	0,63	—	—	0,58	1	0,39	1,56	1	0,05	0,73
Вълк	1	0,07		—	—		—	—		1	0,05	
Язовец	1	0,07		—	—		—	—		—	0,05	
Риби и миди												
Сом	2	0,14		1	0,19		—	—				
Неопределен вид	—	—		—	—		1	0,39		4	0,18	
Речна мида	1	0,07		—	—		1	0,39		2	0,09	
Всичко	1429	—	—	515	—	—	259	—	—	2203	—	—

От таблица 1 се вижда ясно, че костите от говедо, които общо за Градището представляват 66,59%, преобладават силно над тези от останалите видове. Второ място по количество кости заема свинята с 14,48%, след което идват малките преживни, застъпени с 9,94%. Конят, представен с 7,67% от общото количество кости, заема последно място в таблицата. Почти същите проценти показва и материалът от изкоп 1А, който е най-многоброен и е събиран от цялата дебелина на насипа.

Ловът е заемал съвсем незначително място в бита на населението. Дивечът е представен от 6 вида бозайници, от които само 4 — елен,сърна, дива свиня и заек — са използувани за храна. Костите от останалите два вида—вълк и язовец — всичко две челюсти, са попаднали навярно случайно между кухненските остатъци. Тези животни са убивани, по всичко изглежда, само за кожата. От посочените 4 вида употребявани за храна диви животни са намерени обаче само 11 фрагмента или 0·46% от всичките кости. Този нищожен процент, както и минималният брой на индивидите (табл. 2) показва, че дивечът е попадал случайно в храната на населението.

Едновременно с това трябва да се посочи и друг интересен факт, именно, че селището се намира на брега на голяма, пълноводна и винаги богата на риба

Таблица 2

Вероятен минимален брой на индивидите

Видове животни	Изкоп № 1А			Изкоп № 1В			Изкоп № 2В			Общо за Градището		
	минимален брой на индивидите	%		минимален брой на индивидите	%		минимален брой на индивидите	%		минимален брой на индивидите	%	
Домашни бозайници												
Говедо	109	63,06		38	62,79		11	40,74		158	60,54	
Овца и коза	13	7,51		6	9,84		5	18,52		24	9,20	
Свиня	34	19,65	97,72	10	16,39	98,36	2	7,41	92,59	46	17,62	97,32
Кон	9	5,20		6	9,84		4	14,81		19	7,28	
Куче	3	1,73		—	—		1	3,70		4	1,53	
Домашни птици												
Кокошка	1	0,57		—	—		2	7,41		3	1,15	
Диви бозайници												
Елен	1	0,57		—	—		—	—		1	0,38	
Сърна	—	—		1	1,64		—	—		1	0,38	
Дива свиня	1	0,57	2,28	—	—	1,64	1	3,70	7,41	2	0,77	2,68
Заек	—	—		—	—		1	3,70		1	0,38	
Вълк	1	0,57		—	—		—	—		1	0,38	
Язовец	1	0,57		—	—		—	—		1	0,38	
Всичко	173	—	—	61	—	—	27	—	—	261	—	—

река (за риболова в Дунав имаме достатъчно писмени сведения от античността до късното средновековие), а населението почти не консумира тази тъй лесноподстъпна за него храна. Намерените 4 кости от риба (0,18% от целия костен материал!) показват, че тя е попадала в храната му само по изключение.[1] Това съответствува напълно и на твърде малкия брой рибарски принадлежности, намерени в селището.

[1] Възможността да има пропуснати несъбрани кости от риба трябва да се смята за изключена, тъй като всред останалия материал се намериха в значително количество фрагменти, еднакви по големина или по-малки от рибените кости.

III. ДИВИ ЖИВОТНИ

Миди

Тук спадат само две черупки от речна мида (Unio pictorum).

Риби

Намерени са всичко 4 костни фрагмента, три от които принадлежат на сом (Silurus glanis). По размерите на два прешлена и особено на една кост от главата се вижда, че в случая се касае за много едър екземпляр.[1] Четвъртият фраг-

[1] Определянето на остатъците от миди и риби бе извършено от П. Дренски, гл. уредник на Природонаучния музей на БАН.

Размери на долна челюст от язовец Таблица 3

Измерения	Попина	Преслав	Темната дупка фосилни	Голямата пещера субфосилни
Височина от angulus до proc. coronoideus	38	39	38	—
Дължина на condylus	21	20	15	19
Височина под M_1	—	17	16,5	15,3
Дължина на $M_1 + M_2$	22	22	20	—
Дължина M_1	16	17	16	16
Ширина M_1	8	6	7	7,3

мент представлява хрилно капаче от костна риба от друг вид, чието определяне не е възможно.

Заек

Само една метатарзална кост.

Язовец

Лява долночелюстна половина, повредена в предната част. От сравнителните данни на таблица 3 се вижда, че по размерите си челюстта от Попина почти не се различава от тази, намерена в Преслав от IX век[1], както и от фосилни[2] и субфосилни челюсти[1] от язовец, намирани на различни места из България.

Вълк

Дясна долночелюстна половина, отчасти повредена. Размерите на зъбите не се различават от тези на съвременен вълк от Стара планина (табл. 4). Челюстта е обаче малко по-масивна.

Дива свиня

Намерени са 3 кости, които принадлежат на два възрастни индивида. Дисталният край на две раменни кости има

Таблица 4

Размери на долна челюст от вълк

Измерения	Попина	Стара планина, сегашен
Дължина на P_3	14	15
„ „ P_4	16	16
„ „ $M_1 — M_3$	49 (алв.)	48
„ „ M_1	29,5	29
„ „ M_2	13	12
„ „ M_3 (алв.)	7	6,5
Височина на челюстта между P_2 и P_3	26	23,5
„ „ „ между P_4 и M_1	31	27
„ „ „ под M_1	33	29
„ „ „ „ M_3	34	33
Дължина на condylus	31	29
Дебелина „ „	12	11

[1] Непубликувани материали.

[2] Р. Попов, Пещерата Темната дупка. Ново находище от палеолита в България, София, 1931, 128.

[1] Р. Попов, Голямата и малката пещери при Дряновския манастир, ИАИ, XII, 1938, 331.

Таблица 5

Размери на долна челюст от куче

Измерения	Попина	Михалич (неолит, непубликувани)
Дължина от ъгъла до предния ръб на алвеолата на J_1	131	135
Дължина от ъгъла до предния ръб на P_1	109	111
Височина на челюстта между P_2 и P_3	17—19,5	17,3
Височина на челюстта между P_4 и M_1	19—24	21, 21,8
Височина под M_1	22	23
Височина зад M_2	23	22, 23,5
Височина на вертикалния клон	48	51,3
Най-голям D на condylus	19	22,5, 24
Най-голям D на алвеолата на C	11—12	11
Дължина на кътниците (P + M)	72	72
Дължина на M_1 — M_3	33—36 алв.	35, 34
Дължина на M_1	20—22 алв.	21,3
Дължина на M_2	7—9 алв.	9

ширина 54 и 53 мм, а ставният валяк — 40 и 39 мм.

Сърна

Две кости, вероятно от един индивид.

Елен

Две кости, принадлежащи на млад индивид.

IV. ДОМАШНИ ЖИВОТНИ

Кокошка

Четири кости, които произлизат най-малко от три птици.

Куче

От него са намерени само 9 кости, които представляват едва 0,41 % от целия материал и принадлежат на 4 индивида (1,53 % от всичките). Тези данни обаче не ни позволяват да направим изводи за разпространението на кучето и значението му за тогавашното население, тъй като намерените кости са попаднали сигурно случайно между кухненските отпадъци.

Малкото кости все пак ни дават известна, макар и много обща представа за кучето от Попина. На един фрагмент от горна челюст бе възможно да се направят следните измервания в мм:

дължина на кътната редица (P + M)	57
„ „ P_4	11
„ „ M_1	9
ширина на M_1	13
дължина на M_2	5,5
ширина на M_2	9,5

Явно е, че тази челюст принадлежи на куче от дребна порода.

Една запазена долна челюст и няколко долночелюстни фрагмента имат размери, които са дадени на таблица 5. Те показват достатъчно ясно, че наред с дребната порода в селището край Попина е живяло и средно голямо куче, което е придружавало стадата, а вероятно и ловеца в рядко практикувания лов. Намерените челюсти по размери съвпадат напълно с такива на куче от тип C. f. intermedius, живяло у нас от времето на неолита.[1]

Домашна свиня

Както по намерените кости (14,48 %), така и по вероятния минимален брой на

[1] Ст. Иванов, Принос към въпроса за домашните животни през късния неолит и каменно-медната епоха у нас, Год. Вет.-мед. ф-т, XXVI, 1949—1950, 346. (Цифровите данни за размерите на долните челюсти не са публикувани).

Дължина на кътници от свиня

Таблица 6

Свиня	$M_1 - M_3$	M_1	M_2	M_3
I. Горни кътници:				
Попина	63,5–69	14—17	18—21	30—31
Примитивна източнобалканска	57,7—61	11,4—12,8	16—18,4	27—32,1
От неолита и енеолита у нас	67,5	12,4—16,8	16—21	29
Боршево I	—	13—17,5	19—21,5	28—33
Славянско селище край Потсдам	64	—	—	31
Европейска свиня	69	16—17	20—23	28–35
II. Долни кътници:				
Попина	62, 69	15—17	18—22,5	29—34,5
Примитивна източнобалканска	60,8—67,7	13,5—14,4	18—19	28—35,7
От неолита и енеолита у нас	—	14—17	17, 18,5	29, 31,6
Боршево I	—	15—17	19–21	25—34
Славянско селище край Потсдам	60—65	—	—	29–34
Европейска свиня	67, 69	15—17	18—22	29—35

индивидите (17,62 %) свинята заема второ място — след говедото. Само 22 костни фрагмента (6,9 % от всичките) принадлежат на млади прасета, докато останалите са от израснали индивиди. Следователно свинята е била използувана за храна в такава възраст, когато може да се получи от нея най-голямо количество месо и мазнини.

Дължината на цялата моларна редица на горната челюст, определена при 9 екземпляра, е от 63,5 до 69 мм, средно 65,9 мм. Средната дължина на M_1 е 15,8, на M_2 — 19,6 и на M_3 — 30,4 мм. Границите, които дължината на отделните зъби показва, се виждат от таблица 6, в която са дадени и сравнителни цифрови данни. Необходимо бе преди всичко да се види дали свинята от Попина показва прилики с местната примитивна източнобалканска свиня, която от незапомнени времена се отглежда в Източна Стара планина, както и на север и на юг от нея.[1] От данните за горните кътници се вижда, че подобна прилика не съществува. Както цялата моларна дължина, така и тази на отделните зъби (с изключение на M_3) е значително по-голяма и е извън границите на съответните дължини при зъбите на местната примитивна свиня. Цифровите данни за зъбите на свинята от селището край Попина обаче показват големи прилики с тези на праисторическата свиня, отглеждана у нас през неолита и енеолита[1], с праисторическата свиня на Средна Европа[2], както и с тази, отглеждана в източнославянските селища по р. Дон[3] (Боршево, VIII — X в.) и в западнославянското селище при Потсдам (VI — XII в.)[4]. Следователно от сравнението се вижда, че свинята от Попина показва прилики с такива домашни свини, които са произлезли чрез опитомяване на европейската дива свиня и които са живели в обширни територии на Европа от неолита насам.

От долночелюстните фрагменти можаха да бъдат измерени само две пълни моларни редици, едната — 62, другата — 69 мм. Средната дължина на M_1 е 16,7, на M_2 — 21,1 и на M_3 — 33,2 мм. Размерите на долните кътници обаче не могат да дадат много съществени указания, по-

[1] Г. Хлебаров, Източнобалканската свиня, София, 1922.

[1] Ст. Иванов, Към въпроса за появяването на свинята като домашно животно у нас, Год. Вет.-мед. ф-т, XXVI, 1949 — 1950, 341.

[2] J. W. Amschler, Ur- und Frühgeschichtliche Haustierfunde aus Österreich. Arch. Austr., 3, 1949, 95 сл.

[3] В. И. Громова, Остатки млекопитающих из раннеславянских городищ вблизи г. Воронежа, МИА, 8, 1948, 116 сл.

[4] H. Enderlein, Die Fauna der wendischen Burg „Poztupimi" (Potsdam), Zeitschr. f. Säugetierkunde, 5, 1930, 267 сл.

Таблица 7

Размери на кости от домашна свиня

Измерения	Попина	Боршево I	Потсдам	Европейска праисторическа свиня
Scapula				
Голям диаметър на ставната повърхност	32—34	—	31	31—42
Малък	26—28,5	22—26	23	24—29
Най-малка ширина на шийката	25,5—28	21—26	—	19—28
Най-голяма ширина на ставния край	38, 39	34—38	—	—
Humerus				
Ширина на дисталния край	39—41	37—40	39	—
. . ставния валяк	32,5—35	31—35	—	24—44
Femur				
Ширина на facies patellaris	21	22	—	—
. . дисталния край	44, 45,5	44	—	39, 48,5
Astragalus				
Най-голяма дължина	41—43	37, 42	—	38—43

неже, както се вижда и на таблица 6, те не отделят ясно източнобалканската свиня от останалите.

Трябва все пак да се посочи, че средните дължини на зъбите от Попина са много близки до максималните дължини при свинете от европейски произход.

На останалите кости можаха да бъдат направени само малък брой единични измервания, които са дадени на таблица 7. От нея се вижда, че техните размери най-често съвпадат с максималните числа за свинята от Боршево и от Потсдам или малко ги превишават. По-големи са само някои размери на праисторическата средноевропейска свиня.

Малки преживни

На трето място в материала от Попина стоят малките преживни. Намерените от тях кости възлизат на 9,94 %, а броят на индивидите — на 9,20 %. Фрагментираният материал, както и познатите трудности при видовата идентификация не позволиха да се определи точното количествено съотношение между коза и овца. Приблизителна представа за него обаче може да добием от безспорно определените кости — съотношението на костните рогови израстъци е както 1 : 4, а на долните челюсти — както 1 : 5,5. От това трябва да заключим, че отглеждането на козата от жителите на Градището край Попина е било ограничено.

Един частично запазен рогов израстък, който произлиза вероятно от възрастен мъжки индивид, показва характерните белези на тип Capra prisca A. — N. Друг израстък, принадлежащ на женски индивид, има следните размери в мм:

дължина по предния ръб 181
„ по хордата 150
обхват в основата 79
голям диаметър на основата 30
малък „ „ „ прибл. . . 20

От костни рогови израстъци на овца бяха намерени само силно повредени фрагменти, включващи крайната част, но без основата. С изключение на един, за който поради малката запазена част не може да се каже нищо определено, всички останали принадлежат на мъжки индивиди. От тях и от един черепен фрагмент с основата на отрязан рогов израстък можа да се установи, че овцата от Попина принадлежи към Ovis aries typ. musimon (Ovis aries studeri). Обхватът на основата на израстъка, какво и останалите размери (табл. 8) съвпадат напълно с тези на рогов израстък от селището край Потсдам, както и с живелите у нас много по-рано, през енео-

Таблица 8

Размери на рогов израстък от овца

Измерения	Попина	Потсдам	Ovilava 1047	Tocer ♂	Енеолит у нас (непубликувани)
Обхват на основата	163	158	—	—	160, 139
Голям D .	57	57	51	45	56, 53
Малък D .	42	42	41	31	41, 34
Разстояние между рогата	50	41(?)	—	—	49, 42

лита, овци от същия тип.[1] Близки са и размерите при овцата от римското селище Ovilava[2], а значително по-малки са тези на мъжки екземпляр от бронзовата епоха, намерен в Тосег, Унгария[3].

Долните челюсти с единични изключения принадлежат на възрастни, а много често — на стари индивиди, което показва, че овцата е еднакво използувана както за месо, така и за вълна. Дължината на цялата кътна редица (4 екземпляра) е 68 — 74 мм, средно — 70,8 мм; на премоларите — 19—23, средно 21 мм, а на моларите — 49—51, средно 49,8 мм. Общо взето тя е малко по-малка от тази на овцата от Ovilava и от съвременната овца у нас (табл. 9).

Единствената добре запазена метакарпална кост има следните размери в мм:

най-голяма дължина 127
ширина в проксималния край 24
„ в средата 15
„ в дисталния край 26,5

Няколко фрагмента показват в запазените си части почти същите размери. От тях се вижда, че в случая се касае за средно едра овца.

Говедо

В материала от Градището бяха намерени 1467 кости от говедо, които произлизат най-малко от 158 индивида. Както по количеството кости (66,59%), така и по броя на индивидите (60,54%) говедото заема първо място измежду всички видове животни (табл. 1 и 2). Прави впечатление, че почти целият материал от него (99%) принадлежи на възрастни индивиди. Това показва, че говедата извънредно рядко са били използувани само за месо. Преди да достигнат до кухнята, те достатъчно дълго време са давали на населението работна сила и мляко.

Върху намерените често силно фрагментирани кости бяха направени всички възможни измервания с цел да се добият по-сигурни данни за физическия тип на говедото. Получените резултати са съпоставени с намиращите се в достъпната литература данни за размери на кости от говеда, открити при археологически разкопки в чужбина. Тези данни се отнасят както за дребната брахицера форма, така и за едрата, сравнявана или идентифицирвана с

Таблица 9

Дължина на долни кътници от овца

Овца	Дължина на цялата редица	Дължина на премоларите	Дължина на моларите
Попина	68—74	19—23	49—51
Ovilava 232	76	24	52
Съвременна у нас	76	26	50

[1] Непубликувани материали.
[2] J. W. Amschler, u. c. 51.
[3] S. Bökönyi, Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Tószeg vom Jahre 1948, Acta Arch. Hung., 2, 1952, 86.

Таблица 10

Размери на ставната повърхност на лопатка от говедо

Измерения	Попина	Старопланинско брахицеро	Потсдам	Сиво украинско ♂
Голям диаметър	53—70	45	41—50	73
Малък диаметър	45, 59	41	30—44	64,5

говеда от примигенния тип. Освен това са направени сравнения и с някои кости от сега живущи у нас из Родопите и Стара планина брахицери породи, както и със съвременното сиво украинско говедо, взето за сравнение като представител на примигенния тип.

Цели костни рогови израстъци, които биха ни дали съществени указания за породата, напълно липсват. Намерени са само отделни фрагменти, повечето силно разрушени. Два от тях принадлежат на брахицери говеда — единият вероятно на много дребен, а другият — на по-едър мъжки индивид. Към същия тип принадлежи и рогов израстък с обхват в основата 135 мм и диаметри 46 и 40 мм. Имало е обаче и говеда със значително по-големи рогови израстъци, както можа да се види от някои силно повредени фрагменти. Измерени бяха и няколко големи диаметъра, достигащи до 59 —62 мм.

Ставната повърхност на лопатката бе измерена в няколко случая. Както се вижда на таблица 10, минималните размери са значително по-големи от тези при старопланинското говедо, а надминават и данните от Потсдам, които се отнасят за две форми — по-дребна и по-едра.[1] Най-големите размери от Попина доближават тези на ставната повърхност при сивото украинско говедо.[1]

Проксималният край на лъчевата кост бе измерен при 9 екземпляра. Най-малката ширина (68 мм, таблица 11) отговаря на тази при говедото от некропола край Нови пазар, което принадлежи към брахицерия тип[2], а най-голямата надминава съответния размер на най-едрия екземпляр от края на халщатската епоха в Австрия, принадлежащ към примигенния тип[3], и доближава ширината на лъчева кост от сивото украинско говедо[4].

Близка до минималните размери на последното е и ширината на дисталния край на същата кост (табл. 12). Тук трябва да обърнем внимание и на костта от младия индивид с отделена дистална епифиза, чиято ширина при окончателното израстване сигурно би надминала най-голямата измерена кост (обр. 1).

Размерите на 5 цели метакарпални кости са дадени на таблица 13. Най-късата, от 185 мм, съвпада с тази на сегашното старопланинско брахицеро говедо, само че не е тъй грацилна като нея. Най-дългата

Таблица 11

Размери на проксималния край на лъчева кост от говедо

Измерения	Попина	Нови пазар, брахицеро	Hallstatt, Grabfeld	Tocer	Сиво украинско
Ширина					
Напречен D	68—93	70	91	97	97,5, 109
	35—49	40	—	45	—

[1] H. Enderlein, ц. с., 290.

[1] В. И. Бибикова, Фауна раннетрипольского поселения Лука — Врублевецкая, МИА, 38, 1953, 439.
[2] Непубликувани материали.
[3] J. W. Amschler, ц. с., 41 сл.
[4] В. И. Громова, ц. с., 120.

Обр. 1. Фрагменти от лъчева кост от говедо

метакарпална кост, от 207 мм, надминава съответната дължина, дадена за примигенния тип от славянското селище край Потсдам, а е с 1 см по-къса от тази на сивото украинско говедо. Тя влиза и в границите, дадени от Громова[1] за дължината на метакарпални кости от едрата форма от Триполье.

Ширината на дисталния край на тибията, измерена при 11 кости, варира между 56 и 67 мм (табл. 14). Малките екземпляри отговарят на брахицерото говедо от некропола край Нови пазар, от Боршево и от селището при Потсдам. Големите екземпляри пък по размери са еднакви с едрата форма от Триполье[1], тази от бронзовата епоха в Унгария[2] и по-едрите екземпляри от Боршево, като доближават съответните минимални размери при сивото украинско говедо.

Размерите на астрагалуса (talus) бяха определени при 22 екземпляра (табл. 15).

Таблица 12

Размери на дисталния край на лъчева кост от говедо

Измерения	Попина	Тосег	Сиво украинско
Ширина	78* — 83	78	86—92,5
Напречен D	45, 47	47	—

* Млад екземпляр

[1] По В. И. Бибикова, ц. с., 440.

[1] По В. И. Громова, Данните са взети от В. И. Цалкин, Домашние и дикие животные из скифского Неаполя, СА, XX, 1954, 272.

[2] S. Bökönyi, ц. с., 73.

Таблица 13

Размери на метакарпални кости от говедо

Говедо	Най-голяма дължина	Ширина	
		в проксималния край	в дисталния край
Попина 742 IV	185	58	62
„ 198 II	193	59	—
„ 187 II	195	54	54
„ 1706 III	206	63	64
„ 1704 III	207	63	65
Старопланинско	186	51	50
Боршево I	—	51,5—64,5, 70	55, 56,5, 57
Потсдам, брахицеро	163,167	—	—
„ примигенно	200	—	—
Сиво украинско, ♂	217,5	71,5	72,5
Триполье, едра форма	200—235	56—71	61—73

Малките принадлежат на дребни брахицери говеда, а големите достигат размерите на едрата форма от Триполье, на тази от Боршево, както и размерите на астрагалуса при сивото украинско говедо, дадени от Бибикова[1].

Метатарзалните кости, както се вижда на таблица 16, също показват различия. По-малките са еднакви с местните късороги породи, докато по-големите влизат в дадените от Щудер граници за Bos taurus и достигат неговите най-едри екземпляри.[2] Те обаче са зна-

[1] В. И. Бибикова, ц. с., 441.
[2] Данните са взети от В. И. Цалкин, ц. с., 271.

Таблица 14

Размери на дисталния край на подбедрена кост от говедо

Говедо	Ширина	Напречен D
Попина	56—67	39—52
Нови пазар	60	—
Боршево I	52—68,5	40—52
Потсдам	49—57	39—44
Тосег, едра форма	64	48
Сиво украинско	72,5, 82	55—63
Триполье, едра форма	63—65	—

Таблица 15

Размери на астрагалус от говедо

Говедо	Най-голяма дължина	Ширина	
		в проксималния край	в дисталния край
Попина	52—75	37—55	37—51
Нови пазар	58	38	37
Боршево	61,5—71	42,5—49,5	38—51
Потсдам	52—58	33—39	32—38
Триполье, едра форма	70—84	—	—
Сиво украинско (по Бибикова)	75,8	51,5	52,5
„ „ (по Громова)	82, 82,5	55, 59	48, 55

Обр. 2. Фрагменти от тибия, талуси и първи фаланги от говедо

Обр. 3. Метаподии от говедо

Таблица 16

Размери на метатарзални кости от говедо

Говедо	Най-голяма дължина	Ширина в проксималния край	Ширина в дисталния край
Попина 1402 III	203	42	50
2 II	215	45	52
8 II	220	50	—
98 II	225	50	60
122 II	229	54	62
1705 III	237 прибл.	—	57
Родопско брахицеро	203	43	54
Старопланинско брахицеро	217	43	47
Потсдам	192	37	41
Bos taurus (по Щудер)	210—240	47	55
Съвременно украинско	262—276	59—62	64—71

чително по-малки от размерите, които дава Громова[1] за сивото украинско говедо.

Казаното за останалите кости се отнася и за първите фаланги. Измерените 27 екземпляра показват дължина от 51 до 69 мм (табл. 17). И тук малките отговарят на костите от дребни брахицери говеда. Големите обаче по дължината си се вместват в границите, дадени за едрата форма от Триполье, като надминават дължината на първата фаланга при сивото украинско говедо[2].

ния ни позволява (като преценяваме всички възможни причини за изменения в размера на кости от даден вид животно) да допуснем, че в случая се касае за две различни породи. Първата от тях трябва да отнесем към тип Bos taurus brachyceros, а втората към B. t. primigenius.

За наличността на говедо от примигенния тип съдим освен от тези кости, чиито размери отговарят напълно на приведените сравнителни данни за съвременни или живели по-рано примигенни говеда,

Таблица 17

Дължина на първа фаланга от говедо

Говедо	Дължина най-малка	Дължина най-голяма
Попина		
Триполье, дребна форма	51	69
» едра форма	56	58
Сиво украинско	67	71
	66,5	

Направеният дотук преглед показва, че в Попина са съществували две форми говеда — дребна и едра. Степента на посочените различия и направените сравнения ни позволява (като преценяваме всички възможни причини за изменения в размера на кости от даден вид животно) да допуснем, че в случая се касае за две различни породи. Първата от тях трябва да отнесем към тип Bos taurus brachyceros, а втората към B. t. primigenius.

За наличността на говедо от примигенния тип съдим освен от тези кости, чиито размери отговарят напълно на приведените сравнителни данни за съвременни или живели по-рано примигенни говеда, още и от особеностите на една долна челюст, намерена пак там. Остеологичният материал ни показва, че освен двата типа в Попина са отглеждани и кръстоски между тях. Подобен факт е установяван често при други археологически обекти както у нас, така и в чужбина.

[1] Също.
[2] В. И. Бибикова, ц. с., 442.

Таблица 18

Измерения на лъчевите кости от кон

R №	Най-голяма дължина в мм	Латерална дължина в мм	Ширина в средата в мм	Отношение на ширината в средата към най-голямата дължина в %
910 IV	313	301	38	12,1
911 IV	338	330	39	11,5

Кон

В проучвания материал се намериха 169 кости, които принадлежат най-малко на 19 индивида. По броя на костите (7,67%) и на индивидите (7,28%) конят заема четвърто място между домашните животни. Почти всички кости произхождат от възрастни или стари коне — от млади бяха намерени само 9, и то от един индивид. Тъй като конят е бил използуван и за храна, материалът е, общо взето, силно фрагментиран и позволява да се направят само единични или малък брой, предимно незначителни измервания, които са съвсем недостатъчни за по-основно проучване. Известна, макар и непълна представа могат да ни дадат по-добре запазените две лъчеви и 4 метатарзални кости, както и няколко фаланги.

Най-голямата дължина на двете лъчеви кости е 313 и 338 мм (табл. 18), а процентното съотношение между ширината в средата и най-голямата дължина — съответно 12,1 и 11,5%.

Ако използуваме схемата на Браунер[1], който въз основа на процентното отношение на ширината в средата към най-голямата дължина дели конете на

тънконоги . . . . до 12
полутънконоги . . . 12 — 12,7
полудебелоноги . . 12,8 — 13,6 и
дебелоноги . . . над 13,7,

ще видим, че два от конете от Попинското градище принадлежат към тънконогите (№ 618 и № 1969), един — към полутънконогите (№ 1247-а) и един достига минималната граница на полудебелоногите коне (№ 35).

Лъчевите и метатарзалните кости ни дават представа и за ръста на конете. Приблизителната височина, дадена на таблица 20, е определена по средния коефициент на Кизевалтер[2] и по таблицата на Витт[3]. Намерените височини възлизат на 129 до 146 см.

Ако си послужим с направеното от Браунер подразделяне на конете в зависимост от ръста им, а именно:

Таблица 19

Измерения на метатарзалните кости от кон

Mt №	Най-голяма дължина в мм	Латерална дължина в мм	Ширина в средата в мм	Отношение на ширината в средата към най-голямата дължина в %
1247-а III	258	252	32	12,4
35 II	273	266	35	12,8
618 IV	274	264	32	11,6
1969 III	280	272	33	11,7

Най-голямата дължина на метатарзалните кости, както се вижда на таблица 19, е от 258 до 280 мм. Процентното отношение на ширината в средата към най-голямата дължина е между 11,6 и 12,8.

[1] Цит. по В. И. Бибикова, Фауна Пекуновского городища, МИА, 13, 1950, 137.

[2] По В. И. Громова, История лошадей в Старом Свете, ч. I, 1949, 14.

[3] В. О. Витт, Лошади пазирыкских курганов, СА, XVI, 1952, 172.

Обр. 4. Метаподии от кон

малък ръст . . . . . до 137
по-нисък от среден . . . 138—142
среден . . . . . 143—147
по-висок от среден . . . 148—157
висок . . . . . над 158 см, конете

от Попина ще трябва да причислим към тези с малък ръст (№ 910 IV и № 1247-а III), с по-нисък от среден (№ 911 IV и № 35 II) и със среден ръст (№ 618 IV и № 1969 III).

Витт подразделя конете по височина на следните групи:

много дребни . . . . . 112—120
дребни . . . . . 120—128
ниски . . . . . 128—136
средни . . . . . 136—144
високи . . . . . 144—152
най-едри . . . . . 152—160 см.

Според това подразделяне конете от Попина трябва да отнесем към групите на ниските, на средните и на високите.

В материала се намериха 5 предни и 4 задни първи фаланги, чиито размери и съотношения са дадени на таблица 21. Дължината на предните фаланги е от 83 до 88 мм. Съотношението на ширината в средата към тази в проксималния край е 61—65,4%. Въз основа на това съотношение Браунер дели конете на

Таблица 20

Приблизителна височина на конете в см

Изчислена по	Mt 1247-а III	Mt 35 II	Mt 618 IV	Mt 1969 III	R 910 IV	R 911 IV
Кизевалтер	134	142	141	145	130	143
Витт	135	142	143	146	129	139

Таблица 21

Измерения и индекси на първите фаланги в мм

	Ph I №	Най-голяма дължина	Ширина в проксималния край	Ширина в средата	Ширина в дисталния край	Ширина в средата : най-голямата дължина	Ширина в проксималния край : най-голямата дължина	Ширина в средата : ширина в проксималния край
предни	130 I	83	57	36	48	43,4	68,7	63,1
	1989 II	83	56	36	44	43,4	67,5	64,3
	315 III	86	55	36	48	41,9	63,9	65,4
	515 V	88	59	36	50	40,9	67	61
	2000 IV	88	59	36	45	40,9	67	61
		83—88	55 - 59	36	44—50	40,9 — 43,4	63,9—68,7	61—65,4
задни	693 IV	78	53	35	45	44,9	67,9	66
	1002 IV	83	53	34	45	41	63,8	64,1
	790 IV	84	55	35	48	41,7	65,5	63,6
	1984 III. 1	86	52	34	43	39,5	60,5	65,4
		78—86	52—55	34—35	43—48	39,5—44,9	60,5—67,9	63,6—66

широковърхи . . . . . до 60
полушироковърхи . . . . . 60—62,5
полутесновърхи . . . . . 62,5—65
тесновърхи . . . . . над 65

Намерените фаланги от Попина принадлежат към последните три групи: полушироковърхи (№ 515 V и № 2000 IV), полутесновърхи (№ 130 I и № 1989 II) и тесновърхи (№ 315 II). На същата таблица са дадени и размерите на задните първи фаланги.

Поради малкия брой на добре запазените кости не се спираме на зависимости между дължината на костта, респ. височината на коня, и развитието на костната система, макар че проличават такива различия. Същите причини, както и липсата на запазени черепи не ни позволяват да правим предположения и относно принадлежността на конете от Попина към един или друг тип.

V. ЖИВОТНОВЪДСТВО

Изтъкнато бе, че основен източник за снабдяване с месна храна е било отглеждането на домашни животни, и то почти изключително на бозайници. С това обаче представата ни за самото животновъдство е непълна и недостатъчна. Тя е съвсем обща, защото дотук материалът е разгледан изцяло, без да е подразделян в зависимост от дълбочината, на която е намиран, или все едно, в зависимост от времето, от което произлиза. От археологическите данни се вижда, че даденото място е било населявано в продължение на няколко века. В такъв случай би било интересно да се установи какви характерни особености показва животновъдството през късноантичния и през средновековния период от живота на Градището, за да се открият евентуалните промени, които то е претърпяло. За тази цел е необходимо да видим: 1) съотношението между общото количество на костите от единия и от другия период и 2) съотношението между отделните видове домашни животни през всеки един от тези периоди. В случая обаче сме затруднени от невъзможността да се разграничат археологически ясно и сигурно отговарящи на тези периоди пластове. Поради това се наложи да се направи основно проучване на целия насип, и то само на голямата площадка на изкоп 1 А, материалът от който е събиран от 0,20 м до здравия непокътнат терен. Намерените кости бяха групирани въз основа

Таблица 22

Разпределяне на костния материал по дълбочина

Дълбочина в метри	Число на костите	%	Относително съдържание на 1 кв. м
0,20—0,40	746	52,20	3,10
0,40—0,60	246	17,21	1,03
0,60—0,80	327	22,88	1,36
под 0,80	110	7,70	0,46

на означенията на отделните копки, всяка една от които обхваща последователно по 20 см от дебелината на насипа.

Костите от голямата площадка, на брой 1429, са събрани от 240 квадратни метра разкопана площ от квадратите, включени между линиите Б и Е (обр. 5). Тяхното разпределение по отношение на дълбочината е дадено на таблица 22. От нея се вижда, че повече от половината — 52,20% от всичките кости — произлизат от най-горния слой на средновековния културен пласт — между 0,20 — 0,40 м, докато под 0,80 м са намерени 110 или само 7,70%. Средното число на намерените кости в 1 кв. м разкопана площ от посочените дълбочини е съответно 3,10 и 0,46.

Ако сравним дадените числа за пласта под 0,80 м и за най-горния слой на средновековния пласт, които с много голяма вероятност отговарят съответно на най-ранния и най-късния период от живота на Градището, ще видим, че насищането с кости на пласта под 0,80 м дълбочина е почти 7 пъти по-малко в сравнение с най-горния слой. Това съотношение би могло да доведе до извода, че в късноантичния период животните са били незначителен източник за изхранване на тогавашните обитатели и че в сравнение с последния период от живота на селището животновъдството в късноантичния период е било извънредно слабо развито.

Когато обаче се правят изводи от подобен характер, абсолютно необходимо е да се вземе предвид поне още един елемент, именно степента, в която е бил населен разкопаният терен през различните периоди. За да се добие в това отношение известна представа, обърнато бе внимание и на разпределението на костния материал върху мрежата на разкопаната площ, съгласно която бе означен и материалът. Получените резултати, сумирани в таблица 23, показват, че само в най-горния слой, от 0,20 — 0,40 м, се намират кости във всички квадрати, върху цялата разкопана площ. От обр. 5 се вижда, че те са доста равномерно разпределени между отделните квадрати. От същата таблица и от обр. 6—8 обаче виждаме, че по-надолу има много квадрати (всеки един от по 16 кв. м), в които не е намерена нито една кост. Това е особено очебийно в късноантичния

Таблица 23

Разпределяне на костния материал по дълбочини и квадрати

Дълбочина	В колко квадрата е имало кости	В колко квадратни метра	Число на костите	Относително съдържание на 1 кв. м
0,20 - 0,40	15	240	746	3,10
0,40—0,60	9	144	246	1,71
0,60—0,80	12	192	327	1,70
под 0,80	5	80	110	1,37

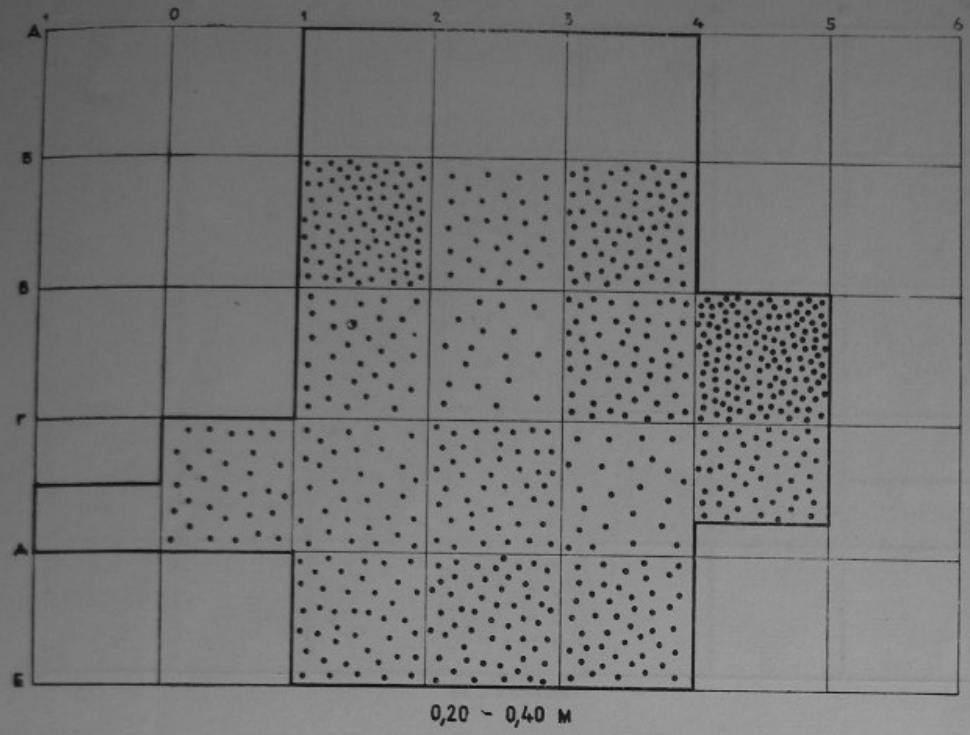

Обр. 5

пласт, от 0,80 м надолу, при който са намерени кости само в 5, т. е. в една трета от всичките квадрати. Този факт е в съответствие и с останалите археологически данни и заедно с тях показва, че през късноантичния период от живота на Градището разкопаният терен е бил значително по-слабо населен. Поради това представата ни за насищането на 1 кв. м ще бъде по-достоверна, ако броят на събраните от дадена дълбочина кости разделим не на цялата разкопана площ, а на площта на толкова квадрата от нея, в колкото в действителност е имало кости. кости от домашни животни, това съотношение именно може да ни даде и най-близка до действителността сравнителна представа за развитието на животновъдството в количествено отношение и значението му за тогавашните обитатели на Градището през най-ранния и най-късния период от неговия живот. Обърнем ли внимание на по-дълбоките слоеве на средновековния културен пласт, именно тези от 0,40 — 0,60 м и от 0,60 — 0,80 м, които са се образували между посочените два периода, ще видим, че относителното им насищане с животински кости е много по-

Таблица 24

Съотношение между видовете домашни бозайници от изкоп № 1А

Видове животни	Говедо	Овца — коза	Свиня	Кон
Число на костите	984	133	206	87
%	69,79	9,43	14,61	6,17

Така разработените данни вече ни показват, че насищането с кости на 1 кв. м от късноантичния пласт е в сравнение с най-горния слой не 7 пъти, а само 2,3 пъти по-малко (табл. 24). Тъй като в случая се касае почти изключително за близко до това на късноантичния (с малка разлика в повече), отколкото до най-горния слой на средновековния пласт.

Естествено не може да смятаме, че тези числа отразяват с абсолютна точност действителността. Все пак те ни показват

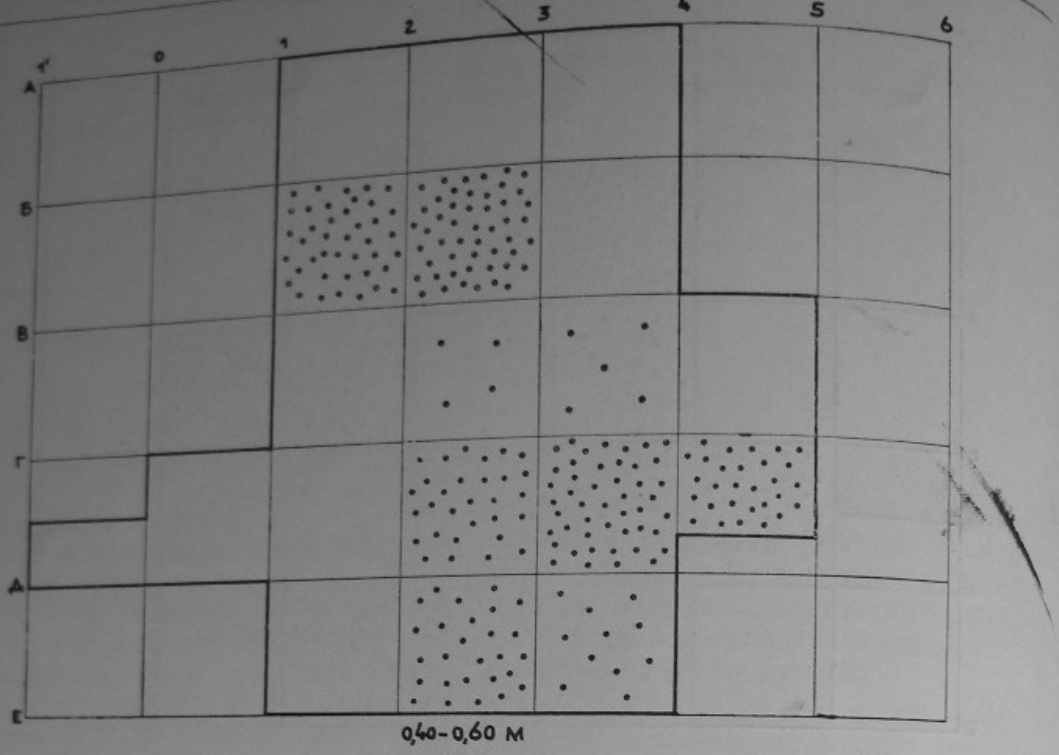

Обр. 6

достатъчно ясно, че след като се запазва дълго време малко над началното ниво, развитието и значението на животновъдството нараства силно, вероятно почти двойно, едва в последния период от живота на селището.

Едновременно с количественото нарастване на животновъдството се забелязват и промени във видовия състав на отглежданите домашни бозайници, чието процентно съотношение общо за изкоп 1А е дадено на таблица 24. Това съотношение обаче показва през отделните периоди съществени различия, които се забелязват на следващата таблица.

Ако разгледаме последния ред на таблица 25, който ни показва видовия състав на животновъдството в късноантичния период, ще видим, че първо място по количество на костите заема говедото с 54,55%; след него с 21,82% е застъпена свинята, а малките преживни заемат трето място с 19,09%. Най-малък е процентът на конските кости — 4,54. Тук трябва да се изтъкне, че говедото, въпреки че по количество кости заема първо място, не показва голям превес над останалите видове, взети заедно. В сравнение с дребните домашни животни — овца, коза и свиня — то е намерено в съотношение 1,33 : 1 (табл. 26).

Таблица 25

Съотношение на видовете животни в отделните пластове

Дълбочина	Видове животни			
	говедо	овца — коза	свиня	кон
0,20—0,40	73,27	6,48	13,50	6,75
0,40—0,60	66,66	11,25	16,66	5,42
0,60—0,80	69,28	11,60	13,17	5,95
под 0,80	54,55	19,09	21,82	4,54

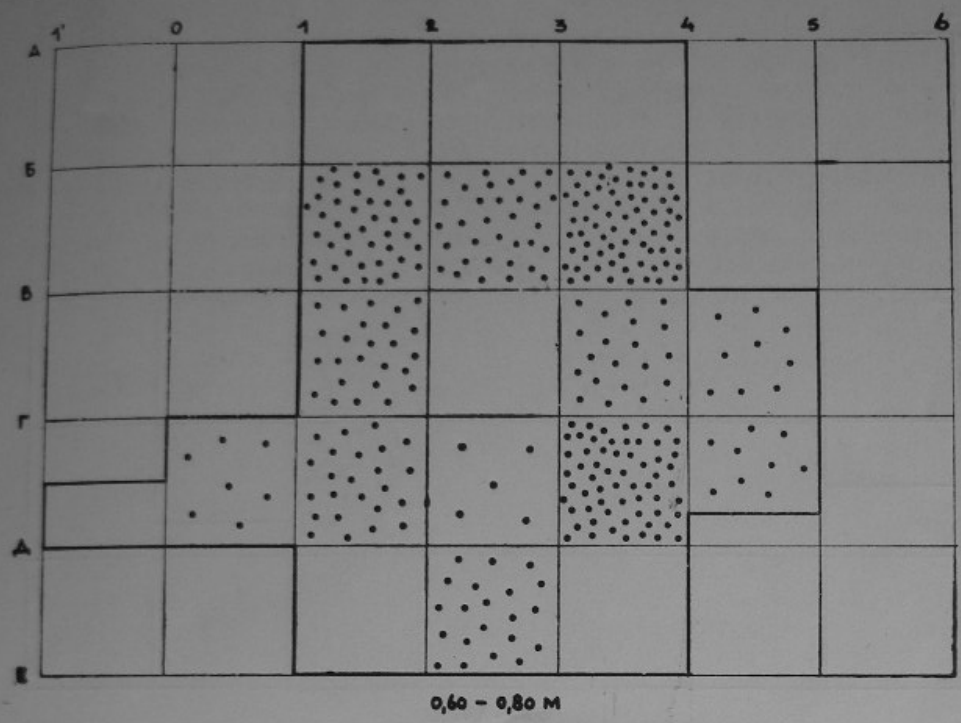

Обр. 7

В най-горния слой на средновековния културен пласт, от 0,20 до 0,40 м, отделните видове домашни животни по количество на намерените кости запазват същия ред (говедо, свиня и малки преживни). Ако разгледаме обаче внимателно процентите, ще видим, че тук животновъдството показва съществени различия. На първо място трябва да се изтъкне голямото количествено превъзходство на костите от говедо. Те заемат вече 73,27% от целия материал (табл. 25), а в сравнение с дребните домашни животни не показват съотношение 1,33:1, а 3,67:1 (табл. 26). Тези цифри убедително ни посочват силно нарасналото значение на това животно за населението през последния период на средновековното селище. Силното преобладаване на кости от говедо трябва да се свърже и с по-добре развито земеделие, в което говедото е било основната работна сила.

Едновременно с това изпъква особено очебийно релативното количествено намаление на малките преживни — овца и коза, чиито кости от 19,09% намаляват на 6,48% (табл. 25). Подобно намаление, макар и не в такава степен, показва и свинята (от 21,82 на 13,50%). Следователно силно нарасналото значение на говедовъд-

Таблица 26

Съотношение между видове и видови групи в отделните слоеве

Дълбочина в метри	Говедо : малки преживни	Говедо : дребни дом. животни	Едри : дребни дом. животни
0,20 – 0,40	11,3 : 1	3,67 : 1	4 : 1
0,40 – 0,60	5,9 : 1	2,38 : 1	2,58 : 1
0,60 – 0,80	6 : 1	2,8 : 1	3,03 : 1
под 0,80	3 : 1	1,33 : 1	1,44 : 1

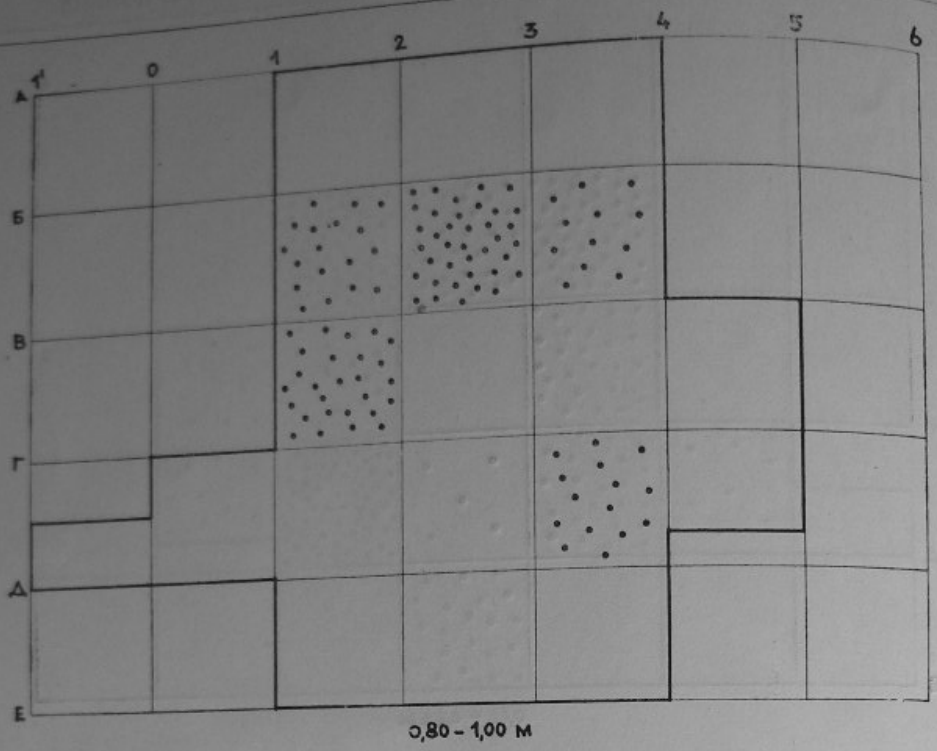

Обр. 8

ството е станало за сметка на отглеждането на дребните домашни животни. Конят продължава да заема почти същото ограничено място в сравнение с останалите видове, въпреки че процентът на намерените от него кости нараства с половината от първоначалния. Това обаче сигурно не отразява неговото действително значение, тъй като той е бил само отчасти използуван за храна. Като имаме предвид този факт, ще трябва да допуснем, че в действителност превесът, който е имало отглеждането на едрите домашни животни в сравнение с дребните, ще да е бил още поголям, отколкото показва съотношението, дадено на таблица 26.

Посочените дотук различия в относителното насищане на слоевете с кости и различията в съотношенията между видовете показват достатъчно убедително основните промени, които е претърпяло животновъдството, както и значително повисоката степен на развитие, в която го намираме през последния период от живота на селището.

След всичко казано напълно естествено изниква въпросът: кога именно настъпват тези промени и дали могат да се поставят те във връзка с прекъсването на живота в късноантичната крепост от IV—VI в. (за което се съди от археологическите данни) и с идването на ново население в края на VIII или IX век? За съжаление данните, с които разполагаме засега, не позволяват да се даде точен и сигурен отговор на този въпрос. Както се посочи по-рано, относителното насищане с кости (табл. 23) показва рязка разлика не на предполагаемия преход между късноантичния и средновековния пласт, а едва в най-горния слой на последния (т. е. над 0,40 вместо под 0,80 м). Това ни позволява да смятаме, че в количествено отношение значението на животновъдството е силно нараснало едва в последния период от живота на селището. Дотогава би могло да се говори за постепенно развитие с начало в късноантичния период.

Ако обърнем обаче внимание на съотношенията между отделните видове и групи животни (таблица 25 и 26) в слоевете с дълбочина 0,40 — 0,80 м, ще видим, че най-рязка и най-съществена е разликата между късноантичния и най-дълбокия слой на средновековния културен пласт (т. е. към 0,80 м), изразена в силен превес на едрите домашни животни. Това показва, че промените във видовия състав на животновъдството са започнали много по-рано.

Много е възможно тези промени да съвпадат по време с идването на новото население и в такъв случай тази рязка разлика да отразява характерни особености на неговото стопанство. Сигурността на този извод обаче се поставя под известно съмнение: 1) от факта, че макар и в ограничено количество късноантични археологически материали са намирани и над 0,80 м дълбочина, и 2) че съществена, макар и не толкова голяма разлика в посочената по-горе насока се наблюдава и в самия средновековен пласт, в неговия най-горен слой, отговарящ на последния период от живота на селището.

Поради това казаното по-горе ще трябва засега да се смята само като вероятно предположение, което ще бъде подкрепено или отхвърлено от евентуални бъдещи разкопки на Градището.

ДОМАШНИЕ И ДИКИЕ ЖИВОТНЫЕ ИЗ „ГОРОДИЩА“ БЛИЗ С. ПОПИНА, СИЛИСТРИЙСКОГО РАЙОНА

Проф. Стефан Иванов

Исследованный материал из позднеантичной крепости (IV — VI в) и средневекового селища (конец VIII — XII вв), состоит из 2.203 фрагментов костей, преимущественно пищевых отбросов. Целые кости встречаются в небольшом количестве. В большинстве случаев кости находили вне жилищ, разаросанными около них. Небольшое число фрагментов однако, было найдено в жилых помещениях — на глинобитном полу или же около очага. В их числе встречаются и обгорелые.

Прежде всего необходимо отметить чрезвычайно низкий процент костей диких животных — лишь 0,47% от всего материала. Обнаруженные виды животных — олень, серна, дикий кабан, заяц, волк и барсук, свидетельствуют о несравнимо больших возможностях охоты, которые очевидно не были использованы. Охота занимала совсем незначительное место в быте населения, а дичь редко встречалась в пище.

Во то-же время нельая не обратить внимание на ничтожное число найденных рыбьих костей — всего 4, т. е. 0,18%. Следовательно и рыба лишь в виде исключения употреблялась населением в пищу. Этот факт особенно интересен и характерен, имея в виду, что селище находилось на берегу всегда полноводной и богатой рыбой реки.

Домашние животные представлены 99, 27% от всего материала. Обнаруженные в нем 4 куриных кости (единственного представителя птиц) показывает что птицеводство не играло роли в занятиях жителей селища.

Особое место в животноводстве того времени занимали млекопитающие, которые являлись чуть ли не единственным источником мясной пищи. Первое место по количеству костей занимает крупный рогатый скот (66,59%), а затем свинья (14,48%) и мелкий рогатый скот (9,94). Было определенно установлено что население с. Попина употребляло в пищу, хотя и редко, конину. Лошадь с 7,67% занимает последнее место в таблице.

Основные исследования, хотя и фрагментного материала, в этом направлении, дали возможность выяснить и некоторые особенности физического типа животных.

Было установлено, что в селище, кроме мелкой собаки, жила еще и среднекрупная, сопровождающая стада, а по всей вероятности и охотника на редких охотах.

Домашняя свинья сходна с получившимися путем одомашнения дикого кабана свиньями, жившими в болгарских землях и на обширой территории Европы уже в эпоху неолита.

Коза принадлежит типу Carpa prisca, а овца — типу Ovis aries typ. musimon. Последняя была средне-крупной.

Кроме мелкого брахицерного скота, в с. Попина существовала и крупная форма, которая в остеометрическом отношении входит в известные в литературе границы примигенного типа. Кроме этих двух типов разводились и их помеси.

Лошади были разнородными — тонконогими, полутонконогими и полутолстоногими с приблизительным ростом 129 — 147 см.

Была сделана попытка проследить животноводство в процессе его развития. При этом было установлено, что в количественном отношении, после того как в течение долгого времени оно находилось на немного более высоком уровне в сра-

нении с начальным (т. е. выше, чем в позднеантичный период), развитие, а следовательно и значение животноводства значительно повышается, вероятно почти вдвое, лишь в последный период жизни селища. Одовременно с количественным повышением, наблюдаются и изменения в составе видов домашних млекопитающих. В то время как в позднеантичный период приблизительное соотношение между крупным рогатым скотом и мелкими сельскохозяйственными животными (овца, коза и свинья) было 1,33:1, в последний период жизни средновекового селища оно уже выражается в 3,67:1. Это указывает на значительно увеличившееся значение крупного рогатого скота за счет разведения мелких домашних животных. Повидомому изменения состава видов в вышеупомянутом направлении, начинаются значительно раньше указанного выше периода чувствительного количественного расширения животноводства.

НАДПИСИ ПОД РИСУНКАМИ

К СТАТЬЕ С. ИВАНОВА „ДОМАШНИЕ И ДИКИЕ ЖИВОТНЫЕ В „ГОРОДИЩЕ“ БЛИЗ С ПОПИНА“ СИЛИСТРИЙСКОГО РАЙОНА

Рис. 1 Фрагмент лучевой кости крупного рогатого скота.

Рис. 2 Фрагмент большой берцовой кости вместе с таранными костями и первыми фалангами крупного рогатого скота.

Рис. 3 Пястные и плюсневые кости крупного рогатого скота.

Рис. 4 Пястные и плюсневые кости лошади.

Распределение костного материала по квадратам и глубине:

Рис. 5 — 0,20 — 0,40 м

„ 6 — 0,40 — 0,60 м

„ 7 — 0,60 — 0,80 м

„ 8 — ниже 0,80 м

LES ANIMAUX DOMESTIQUES ET LES ANIMAUX SAUVAGES DE LA CITE PRES DU VILLAGE DE POPINA — REGION DE SILISTRA

par le prof. Stefan Ivanov

(Résumé)

Les matériaux examinés, provenant de la cité d'antiquité tardive (IVe — VIe s.) et du tell médiéval (fin des VIIIe — XIIe s.) comprennent 2203 fragments d'os dont la plus grande partie portent des traces de déchets de cuisine — restes de nourriture. Il est extrêmement rare de trouver des ossements entiers. Le plus souvent les os ont été trouvés hors des habitations, éparpillés autour d'elles. Un petit nombre de fragments ont été découverts cependant à l'intérieur, sur l'enduit du plancher ou bien près du foyer. Certains d'entre eux sont même brûlés.

Il convient de relever en premier lieu le pourcentage minime d'ossements d'animaux sauvages — rien que 0.47% de tout le matériel. Les espèces déterminées d'animaux — cerf, sanglier, lièvre, loup et blaireau attestent des possibilités de chasse incomparablement plus grandes qui, de toute évidence, n'avaient pas été exploitées. La chasse occupait une place à peu près insignifiante dans la vie da la population et le gibier constituait un élément accidentel de sa nourriture.

Il y a lieu de relever en même temps le petit nombre d'arêtes de poisson trouvées — rien que 4, c. a. d. 0.18%, ce qui prouve que le poisson aussi intervenait par exception seulement dans la nourriture de la population. Ce fait est d'autant plus étrange et caractéristique que la localité est traversée par une rivière toujours abondante d'eau et poissonneuse.

Les animaux domestiques représentent 99.27% de tous les matériaux. Les seuls 4 os de poule trouvés (représentant unique de la volaille) prouvent que les habitants de la localité n'attachaient aucune importance à l'agriculture en tant que moyen d'existence.

Les mammifères domestiques qui constituaient la source de viande presque unique occupaient une place exceptionnelle dans l'élevage d'animaux à cette époque. Par la quantité d'ossements le bétail vient au premier rang — 66.59%, suivi du porc — 14.48% et des petits ruminants — 9·94%. On a pu établir avec une certitude absolue que la population de la cité, bien que rarement, consommait aussi de la viande de cheval qui, avec ses 7·67%, occupe la dernière place dans le tableau.

Grâce á l'examen approfondi entrepris dans ce sens, les matériaux, bien que fragmentaires, ont permis de déterminer également certaines particularités du type physique des animaux.

Il a été établi l'existence dans la cité du chien de grandeur petite et moyenne qui accompagnait les troupeaux et probablement le chasseur dans sa chasse rarement pratiquée.

Le porc accuse une ressemblance avec ceux provenant de l'apprivoisement du sanglier européen, répandu chez nous et dans les territoires étendus de l'Europe à partir de l'âge néolithique.

La chèvre appartient au type *Capra prisca*, tandis que le mouton — *Ovis aries* typ. *musimon*. Ce dernier aurait été de taille moyenne.

A part le menu bétail du type *brachyceros*, il existatit aussi à Popina une forme plus grande qui, sous le rapport ostéomé-

trique, rentre dans les limites du type connu dans la littérature sous le nom de *primigenius*.

Outre ces deux formes, on a élevé aussi des formes croisées.

Les chevaux étaient d'une taille variant entre 129 — 147 cm et différaient de par le développement du système osseux.

On a essayé également de suivre l'élevage des animaux dans son développement en général. Il a été établi du reste que sous le rapport quantitatif, après s'être maintenu assez longtemps un peu au dessus du niveau initial (c. a. d. au dessus de celui de la période antique tardive), le développement, et partant l'importance, de l'élevage des animaux prend des proportions considérables, presque doubles, à peine au cours de la dernière période de la vie de la cité. En même temps que l'accroissement quantitatif, on remarque des chagements dans la composition des types des mammifères domestiques élevés. Tandis que dans la période antique tardive le rapport approximatif de la bête bovine à l'égard du menu cheptel (mouton, chèvre et porc) est 1.33:1, dans la dernière période de la vie du tell médiéval ce rapport monte déjà à 3·67:1. Ce fait indique l'importance grandissante du gros bétail pour la population de cette période. Le développement de l'élevage des animaux s'opère au détriment de l'élevage du menu bétail. Tout porte à croire que les changements intervenus commencent à s'opérer bien avant l'accroissement quantitatif de l'élevage des animaux déjà mentionnés.

АНТРОПОЛОГИЧНИ МАТЕРИАЛИ ОТ с. ПОПИНА, СИЛИСТРЕНСКО

от д-р ПЕТЪР БОЕВ

В тази работа се разглежда антропологическият материал, получен при разкопките на некропола, принадлежащ на Градището край с. Попина, Силистренско. През 1954 г. под ръководството на Ж. Вържарова бе разкопана част от некропола, който се намира в северозападната част на Градището. През есента на 1954 г. разкопките на този археологически обект се проведоха под научното ръководство на съветския учен проф. М. И. Артамонов при участието на чл.-кореспондента Г. Щефан, представител на Румънската академия на науките, и български археолози с ръководител акад. Кр. Миятев.

За пълната картина на откритото средновековно селище край с. Попина, датирано от VIII — XII в., от голям интерес са трите некропола. Първият от тях се намира в североизточна посока от селището, вторият — в югоизточна, а третият — в югозападна посока. От тях ми бяха предадени за изследване 10 черепа (инв. № 130 — 139) и някои дълги кости от скелетите, чиито черепи носят номерата 131, 133, 135, 136 и 138.

Измерванията се извършиха по общоприетите съветски методи* (вж. за черепите табл. I и II и за дългите кости — табл. III, както и снимките на черепите).

Всички дълги кости са десни с изключение на бедрената кост с № 130, която е лява (вж. табл. III). В същата таблица с един плюс са означени като слабо изразени трохантер терциус и фоса хипотрохантерика. В табл. II е дадена формата на лицето по Герасимов[4]: елипсовидно, овоидно, триъгълно, пентагонално, орбикуларно, тетрагонално. По Герасимов са дадени също така и формата на очницата (ъглеста, кръгла, ниска и висока), постановката (хоризонтална, средна и повдигната) и профилировката (вертикална и наклонена) на очницата, както и захапката.

* Изказвам благодарност на съветския антрополог Г. Ф. Дебец, който ми предостави на разположение своя ръкопис с материали върху съветската антропометрия.

Обр. 1